

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ
ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ»**

Галиця Інна Олександрівна

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня

МАГІСТР

за спеціальністю 053 Психологія

**на тему: «Вплив батьківських моделей поведінки на емоційний розвиток
дітей»**

Група: ТУвн-08-24-М1ПС (2.0 здс)

Спеціальність: «Психологія»

Освітня програма: «Психологія»

Рівень вищої освіти: другий (магістерський)

Науковий керівник:

Рішенням засідання кафедри

до захисту допускається

Зав.кафедри _____

«__» _____ 20__ р.

Рецензент:

Рациборинська-Полякова Н.В.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ТА ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКИХ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДІНКИ.....	9
1.1 Психологічні особливості емоційного розвитку в дошкільному віці.....	9
1.2 Класифікація та психологічна характеристика батьківських моделей поведінки.....	21
1.3 Взаємозв'язок стилів батьківського виховання з емоційною сферою дитини	
1.4 Аналіз зарубіжних і вітчизняних досліджень.....	30
Висновки до розділу 1.....	47
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКИХ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДІНКИ НА ЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДОШКІЛЬНИКІВ	49
2.1 Мета, завдання та методологія емпіричного дослідження.....	49
2.2 Організація емпіричного дослідження	60
2.2.1 Констувальний та формуючий етапи експерименту.....	60
2.2.2 Контрольний етап експерименту.....	66
2.3 Опис результатів психологічного дослідження.....	74
Висновки до розділу 2.....	89
РОЗДІЛ 3 ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ДІТЕЙ ТА ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН.....	92
3.1 Модель корекційно-навчальної програми як ефективний засіб усунення порушень у дитячо-батьківських відносинах	92
3.2 Рекомендації для батьків, психологів та вихователів щодо підтримки емоційного розвитку дошкільників.....	98
Висновки до розділу 3.....	105
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	107
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	109
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному суспільстві, яке характеризується високою динамікою соціальних змін, зростанням психологічного навантаження на особистість і трансформацією традиційних сімейних структур, особливої актуальності набуває дослідження чинників, що впливають на емоційний розвиток дітей. Одним із ключових таких чинників є моделі поведінки батьків, що формують базові уявлення дитини про світ, міжособистісні стосунки та власну цінність.

Дошкільний вік є критичним періодом у становленні емоційної сфери дитини: саме в цей час закладаються основи емоційної саморегуляції, емпатії, розуміння і вираження почуттів. Емоційний розвиток дошкільника багато в чому залежить від якості емоційної взаємодії з найближчим соціальним оточенням - насамперед з батьками. Моделі поведінки, які демонструють дорослі у процесі виховання, створюють умови або для гармонійного розвитку дитини, або для формування дезадаптивних емоційних реакцій, страхів, тривожності чи агресії.

Психологічна наука наголошує, що стиль батьківського виховання, рівень емоційної підтримки, консистентність вимог і реакцій, а також ставлення до емоцій дитини мають безпосередній вплив на її емоційний досвід. У контексті війни, тривалої соціальної нестабільності та психологічної вразливості українського суспільства особливо важливо вивчати ці взаємозв'язки з урахуванням сучасних викликів і культурних особливостей.

Актуальність теми зумовлена необхідністю:

- а) поглиблення теоретичних знань про механізми впливу батьківської поведінки на емоційний розвиток дитини;
- б) виявлення ризиків та ресурсів у сфері емоційного виховання;
- в) підвищення психологічної обізнаності батьків щодо впливу їхніх дій і стилю взаємодії;
- г) розробки ефективних психопрофілактичних і корекційних програм

для роботи з родинами.

Ступінь наукового дослідження теми в Україні та світі. Проблема впливу батьківських моделей поведінки на емоційний розвиток дітей є предметом постійної уваги у світовій і вітчизняній психології. У науковому дискурсі ця тема розглядається на перетині вікової психології, психології розвитку, сімейної психології та педагогіки.

У зарубіжних дослідженнях особливу увагу приділено вивченню:

- стилів батьківського виховання (класичні моделі Д. Баумрінд - авторитарний, демократичний, поблажливий);
- ролі емоційної чутливості та підтримки батьків у формуванні емоційної регуляції у дітей (М. Айзенберг, Дж. Боулбі, Л. Томпсон);
- впливу прив'язаності на емоційне благополуччя дитини (теорія прив'язаності Дж. Боулбі, М. Ейнсворт);
- зв'язку між батьківською поведінкою та розвитком емоційного інтелекту (С. Грінспен, Д. Гоулман);
- наслідків негативних батьківських практик (нехтування, гіперопіка, жорстоке поводження) для емоційного стану дітей (А. Шефер, П. Коул, Л. Стерн).

У вітчизняній психології тема також активно розробляється:

- І. Бех, Г. Костюк, С. Максименко висвітлюють значення середовища, насамперед сім'ї, у розвитку особистості дитини;
- О. Захарова досліджує роль емоційної взаємодії між дитиною і батьками;
- С. Васильєва, Я. Сливка, Н. Зобенко аналізують вплив стилів виховання на емоційний інтелект та психоемоційний стан дітей дошкільного віку;
- І. Зброцька - досліджує батьківське вигорання як чинник зниження якості емоційної підтримки дітей;
- на рівні дисертаційних робіт вивчаються окремі аспекти: тривожність у дітей, соціальний інтелект, фрустрація, емоційна регуляція в контексті

батьківської поведінки.

Попри наявність широкого спектра теоретичних і емпіричних праць, у багатьох випадках аналіз здійснюється фрагментарно, без комплексного розгляду системної взаємодії між батьківськими моделями та багатовимірним емоційним розвитком дитини саме в дошкільному віці. Крім того, більшість досліджень не враховують нові соціальні виклики, зокрема війну в Україні, вплив стресу в родині, зміну ролей у сім'ї, вплив тимчасової розлуки батьків і дітей (через евакуацію, військову службу тощо).

Таким чином, актуальність і недостатня розробленість цілісної моделі впливу батьківських моделей поведінки на емоційний розвиток дошкільника визначає наукову новизну й практичну цінність даного дослідження.

Мета та завдання дослідження. Метою магістерської роботи є дослідити вплив батьківських моделей поведінки на емоційний розвиток дітей дошкільного віку.

Об'єкт дослідження: емоційний розвиток дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження: особливості батьківських моделей поведінки та їхній вплив на емоційний розвиток дошкільників.

Завдання дослідження:

- 1) Проаналізувати теоретичні підходи до проблеми емоційного розвитку в дошкільному віці;
- 2) Визначити типи батьківських моделей поведінки та їхні психологічні характеристики;
- 3) Вивчити зв'язок між особливостями батьківської поведінки та емоційною сферою дітей;
- 4) Провести емпіричне дослідження впливу батьківських моделей на емоційний розвиток дошкільників;
- 5) Сформулювати практичні рекомендації щодо підтримки емоційного благополуччя дітей через оптимізацію батьківських моделей поведінки.

Наукова доцільність дослідження. Наукова значущість дослідження полягає у розширенні розуміння механізмів впливу батьківських моделей

поведінки на формування емоційної сфери дитини в дошкільному віці. Робота поглиблює уявлення про психологічні чинники розвитку емоційного інтелекту, тривожності, фрустраційної поведінки та соціального інтелекту дошкільників у контексті взаємодії з батьками.

У дослідженні здійснено:

- систематизацію сучасних теоретичних підходів до проблеми емоційного розвитку дитини;
- уточнення типології моделей батьківської поведінки;
- емпіричне вивчення взаємозв'язку між батьківськими стилями і показниками емоційного функціонування дітей.

Результати можуть стати теоретичною основою для подальших наукових розвідок у галузі дитячої психології, психології сім'ї та емоційного розвитку особистості.

Практична доцільність дослідження. Практичне значення роботи полягає у можливості використання результатів:

- для психологічного супроводу сімей з дітьми дошкільного віку;
- у роботі практичних психологів ДНЗ, центрів розвитку та консультативних служб;
- для розробки рекомендацій щодо оптимізації стилів батьківського виховання.

Результати діагностики та аналітичні висновки можуть слугувати основою для психокорекційної та просвітницької роботи з батьками.

Джерельна база дослідження. Теоретичну основу дослідження становлять:

а) праці українських та зарубіжних науковців з дитячої, вікової, сімейної психології (І. Бех, Г. Костюк, Н. Микляєва, Л. Виготський, Д. Елкінд, Дж. Боулбі, Д. Брунер, К. Роджерс);

б) сучасні дослідження стилів батьківського виховання та їх впливу на дитячий розвиток (Д. Баумрінд, А. Асмолов, С. Васильєва, Я. Сливка);

в) підручники та монографії з емоційного розвитку дітей (О. Захарова,

Н. Зобенко, О. Яковлева);

г) наукові статті, автореферати дисертацій, матеріали фахових журналів, електронні ресурси з баз даних українських університетів;

д) нормативні документи щодо дошкільної освіти та розвитку дитини (Базовий компонент дошкільної освіти України тощо).

Емпірична база ґрунтується на застосуванні валідних методик:

- 1) експрес-діагностика соціального інтелекту (Н. В. Микляєва),
- 2) тест тривожності (ТеммЛ–Дорки–Амен),
- 3) методика «Малювальна фрустрація» (С. Розенцвейг),
- 4) опитувальник ОДРЕВ (О. І. Захарова),
- 5) експертна оцінка вихователя / карта спостереження.

Структура магістерської роботи. Структура роботи включає вступ, три розділи (теоретичний, методологічний та емпіричний), висновки, список використаних джерел та додатки.

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, формулюється мета, об'єкт і предмет роботи, визначаються завдання, методи та структура дослідження. Наголошено на значущості вивчення емоційного розвитку дошкільників у контексті сімейного виховання, особливо в сучасних українських умовах.

У розділі 1 «Теоретичні основи вивчення емоційного розвитку дітей дошкільного віку та впливу батьківських моделей поведінки» розглянуто:

- ключові етапи й особливості емоційного розвитку дошкільників;
- класифікацію батьківських моделей поведінки (авторитарна, демократична, ліберальна тощо);
- механізми впливу стилів виховання на емоційну сферу дитини;
- аналіз сучасних вітчизняних і зарубіжних досліджень з теми.

Мета розділу - створити теоретичну базу для подальшого емпіричного дослідження.

У розділі 2 «Емпіричне дослідження впливу батьківських моделей поведінки на емоційний розвиток дошкільників» описується методологія та

організація емпіричного дослідження

У цьому розділі також представлено:

- результати застосування методик;
- аналіз рівнів тривожності, соціального інтелекту та фрустраційної поведінки дітей;
- дослідження типів дитячо-батьківської взаємодії;
- статистичні зв'язки між стилем виховання та емоційними проявами дітей.

Зроблено висновки щодо впливу різних батьківських моделей на формування емоційної зрілості, та запропоновано психолого-педагогічні рекомендації для фахівців і батьків.

У розділі 3 «Шляхи оптимізації емоційних станів дітей та дитячо-батьківських відносин» подається модель корекційно-навчальної програми з усунення порушень у дитячо-батьківських відносинах на основі інтерактивного підходу та пропонуються рекомендації для психологів та вихователів щодо підтримки емоційного розвитку дошкільників

У висновках узагальнено результати дослідження, підведено підсумки щодо виконання поставлених завдань, сформульовано основні наукові положення та вказано напрями подальших досліджень.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ТА ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКИХ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДІНКИ

1.1 Психологічні особливості емоційного розвитку в дошкільному віці

Неможливо уявити наше життя без емоцій. Вони супроводжують нас у всіх сферах наших дій та сенсорних сприйняттях, часто визначаючи нашу поведінку та впливаючи на наші дії. У той час як дорослі можуть не тільки належним чином виражати емоції, а й контролювати їх, діти все ще навчаються та поступово розвивають широкий спектр почуттів. Тому батькам важливо розуміти, як відбувається емоційний розвиток їхньої дитини в дошкільному віці.

Якщо емоційний розвиток дитини дошкільного віку не стимулюється належним чином, вона не навчиться належним чином висловлювати радість чи розчарування, а також не ділитися своїми почуттями з іншими. Це призводить до серйозного комунікативного бар'єру. В результаті дитина виростає невпевненою в собі та менш щасливою, ніж інші діти.

Емоції впливають на характер і поведінку дитини. Вони допомагають (або заважають) їй правильно сприймати навколишнє середовище та відповідно реагувати на події реального життя.

Емоції розвиваються прогресивно у зв'язку із загальним розвитком дитини, появою нових здібностей, потреб, мотивів та соціального досвіду.

Емоції – це психічні стани, що виражають ставлення людини до себе та навколишнього середовища [17, с.9]. За допомогою емоцій ми реагуємо на все, що відбувається навколо нас, і висловлюємо свої почуття. Емоційний розвиток – це процес розвитку здатності реагувати на навколишнє середовище, контролювати власні почуття та спрямовувати їх вираження.

Емоційний розвиток є однією з провідних ліній розвитку дитини

дошкільного віку, оскільки саме в цей період формуються базові емоційні реакції, здатність розуміти й виражати власні почуття, а також розпізнавати емоції інших людей.

Емоційний розвиток - це процес формування здатності переживати, розпізнавати, виражати та регулювати власні емоції, а також розуміти емоції інших людей, що супроводжується зростанням цих навичок упродовж дитинства й подальшого життя. Цей процес відбувається у тісному взаємозв'язку зі соціальним та когнітивним розвитком дитини, а також середовищем, у якому вона живе та спілкується [37].

Таблиця - Визначення емоційного розвитку

Автор	Визначення емоційного розвитку	Джерело
Britannica	Емоційний розвиток - це поява та розвиток здатності переживати, виражати, розуміти і регулювати емоції від народження та в процесі подальшого розвитку особистості.	Britannica: Emotional development (англ.)
APA Dictionary of Psychology	Поступове зростання здатності переживати, виражати та інтерпретувати широкий спектр емоцій і адекватно з ними справлятися.	APA Dictionary: Emotional development (англ.)
Компанець Н. М. (укр.)	Емоційний розвиток - це зростання здатності дитини розрізняти та виражати свої емоції соціально прийнятними способами, а також розуміти емоційний зміст поведінки інших людей і керувати власними емоціями.	Компанець Н. М. (Український дослідник емоційного розвитку)
Трофаїла Н. Д. (укр.)	Емоційний розвиток дитини - це розвиток емоційної сфери дошкільника, що включає формування умінь переживати, розпізнавати і адекватно виражати почуття, необхідних для соціального та індивідуального благополуччя.	Трофаїла Н. Д. (психологічне дослідження емоційного розвитку дошкільників)
Клевака Л. П. та ін. (укр.)	Емоційний розвиток розглядається як процес становлення емоційного інтелекту - включно з умінням усвідомлювати, виражати та регулювати власні емоції у соціальних взаємодіях.	Клевака Л. П., Гришко О. І., Заїка В. М.
Приходько Ю. О. (укр.)	Хоча праці безпосередньо не дають лаконічного готового визначення лише «емоційного розвитку», авторка трактує розвиток емоційно-оцінкових відносин як частину формування особистості дитини дошкільного віку - це передумова розуміння власних і чужих емоцій.	Приходько Ю. О. (дослідження стосунків та емоцій у розвитку дитини)

Українські дослідники часто розглядають емоційний розвиток у

контексті емоційного інтелекту, соціально-емоційного розвитку та емоційно-оцінкових відносин з дорослими і однолітками, що демонструє широкий підхід до розуміння цього феномену у вітчизняній психології.

Загалом, у дітей дошкільного віку можна виділити такі характеристики емоційного розвитку.

Дитина навчається соціальним способам вираження своїх почуттів, чому сприяє розширення її кола спілкування (батьки - родичі - сусідські діти - персонал дитячого садка).

Це призводить до емоційного очікування: дитина вчиться розуміти, які почуття викличуть її дії в інших і які наслідки це матиме.

Почуття розвиваються: поступово вони стають більш усвідомленими, більш обдуманими, більш раціональними та більше не залежать від ситуації. Починають формуватися інтелектуальні, моральні та естетичні почуття.

Емоційний розвиток дитини дошкільного віку залежить від її особистісного розвитку, особливо появи нових мотивів, потреб та інтересів, а також розвитку пізнавальної діяльності.

Приклади тем, які виділяють науковці, включають:

- Інтерес до навколишнього світу;
- Інтерес до гри;
- Підтримка добрих стосунків з родиною, іншими важливими дорослими та однолітками;
- Самоствердження, любов до себе тощо [80, с. 107].

Отже, соціальні емоції вперше розвиваються в дошкільному віці.

У когнітивному розвитку на зміни емоцій насамперед впливає включення мови в емоційні процеси дитини дошкільного віку, що узагальнює та робить її почуття більш усвідомленими.

Почуття дитини розвиваються в її соціальному середовищі – як у малому масштабі (наприклад, у сім'ї), так і у більшому (наприклад, по сусідству чи в дитячому садку). Дитина дізнається про почуття, які допомагають їй взаємодіяти з батьками, і водночас повідомляє їм, які почуття

вони вважають доречними. Через взаємодію з іншими дитина поступово засвоює поведінкові та експресивні норми певного суспільства. Дошкільнята дізнаються про дружбу, вдячність, патріотизм та любов.

Хлопчики засвоюють свою роль (чоловіка, захисника, майбутнього батька), дівчатка – роль жінки, домогосподарки, матері.

Розглянемо, що сприяє розвитку емоційної сфери.

а) Гра, особливо рольова, – це чудовий спосіб розвитку емпатії у дітей дошкільного віку. Граючи з іншими дітьми, вони вчаться розуміти та співпереживати іншим, розпізнаючи їхні бажання, душевний стан та настрій. У дошкільному віці діти поступово виходять за рамки простого відтворення ситуацій чи почуттів і починають виражати емоції, пов'язані з грою. Вони вчаться співпереживати іншим та ділитися своїми почуттями.

б) Ознайомлення дитини дошкільного віку з трудовою діяльністю, спрямованою на досягнення результатів, що приносять користь іншим, навчає дитину новим емоціям: співчуттю до зусиль інших дітей, радості від досягнення спільної мети, задоволенню власною роботою або невдоволенню, якщо вона виконана погано.

в) Спорт також пропонує дітям багато емоційних переживань. Вони вчаться наполегливості, прагнуть до цілей, долають початкові невдачі та святкують успіхи. У командних видах спорту діти вчаться працювати в команді, відповідальності за свої дії та співпрацювати для досягнення спортивного успіху.

Кожна пізнавальна діяльність сприяє емоційному благополуччю дитини дошкільного віку. Це включає радість нових відкриттів (навіть якщо вони дуже не вражають), сумніви, здивування та бажання зробити наступне відкриття.

г) Естетичне сприйняття розвивається у дітей дошкільного віку через власну творчу діяльність та взаємодію з мистецтвом [90, с. 69]. Красиві скульптури, картини та літературні твори допомагають їм засвоїти такі поняття, як «краса», «гармонія», «смак», «потворне», «правда», «хибне»,

«правда», «добро» та «зло». Діти дошкільного віку вчать не лише художньо виражати свої почуття, а й захищати правду, протестувати проти брехні та зла, цінувати добро та прекрасне в інших.

Емоційний розвиток дитини дошкільного віку пов'язаний, перш за все, з появою нових інтересів, мотивів і потреб. Зміни в мотивації йдуть пліч-о-пліч з розвитком соціальних мотивів, що, у свою чергу, сприяє розвитку соціальних емоцій і почуттів. Підпорядкування мотивів, коли первинний мотив домінує над цілою системою інших мотивів, сприяє тому, що переживання дитини стають дедалі стабільнішими та глибшими. Емоційні переживання вже не викликаються безпосередньо сприйнятими фактами, а глибоким внутрішнім змістом, пов'язаним з домінуючим мотивом дитини.

Таким чином, емоції та почуття дітей дошкільного віку втрачають свою ситуативну актуальність; вони набувають значущості та виникають як реакція на передбачувані психічні обставини. Іншими словами, у дітей дошкільного віку розвивається емоційне передбачення, яке спонукає їх обмірковувати можливі наслідки своїх дій та передбачати реакцію інших. Якщо раніше дитина виконувала моральну норму, щоб отримати позитивну оцінку, то тепер вона виконує її, передбачаючи, як інші будуть задоволені її діями. Поступово діти дошкільного віку починають передбачати не лише інтелектуальні, а й емоційні наслідки своїх дій.

У дошкільному віці діти засвоюють вищі форми самовираження – вираження почуттів за допомогою інтонації, міміки та пантоміми. Це, у свою чергу, допомагає їм розуміти переживання інших та відкривати свої власні.

Таким чином, з одного боку, розвиток емоцій зумовлений виникненням нових мотивів та їх підпорядкуванням, а з іншого боку, емоційне передбачення забезпечує це підпорядкування.

Зміни в емоційній сфері йдуть пліч-о-пліч з когнітивним розвитком та самосвідомістю. Інтеграція мови в емоційні процеси сприяє їхній інтелектуалізації, тобто вони стають більш усвідомленими та узагальненими. Таким чином, початкові спроби придушити почуття, наприклад, їх зовнішній

вираз у вигляді сліз, можна спостерігати вже у 3-4-річних дітей, навіть якщо це для них ще складно. Старші дошкільнята починають певною мірою контролювати свій емоційний прояв та впливати на себе за допомогою слів. Однак дошкільнятам важко придушувати емоції, пов'язані з фізичними потребами. Голод і спрага спонукають їх діяти імпульсивно.

Розглянемо умови розвитку емоцій та почуттів у дітей дошкільного віку. Отже, емоції та почуття виникають через взаємодію дитини з дорослими та однолітками. Недостатній емоційний контакт у дошкільному віці може призвести до затримки емоційного розвитку, яка може тривати все життя. Вихователі повинні прагнути будувати тісні емоційні стосунки з кожною дитиною. Стосунки з іншими людьми та їхні дії є важливим джерелом емоцій дошкільника: радості, ніжності, співчуття, гніву та інших переживань. Почуття, які дитина розвиває до інших, легко переносяться на персонажів вигаданих історій - казок та оповідань. Емоції також можуть виникати у зв'язку з тваринами, іграшками та рослинами.

У сім'ї дитина має можливість переживати широкий спектр емоцій. Позитивні стосунки дуже важливі.

Неправильне спілкування в сім'ї може призвести до наступного:

а) Одностороння прихильність, зазвичай до матері, призводить до ослаблення потреби у спілкуванні з однолітками;

б) Ревнощі, коли в сім'ї народжується друга дитина, а перша дитина відчувається знедоленою;

в) Тривога виникає, коли дорослі висловлюють відчай через найменшу загрозу для дитини, а напади тривоги можуть виникати в незвичайних ситуаціях. Страх може бути прищеплений дитині, наприклад, страх темряви.

Завдяки спеціально організованим заняттям (таким як уроки музики) діти вчаться відчувати специфічні почуття, пов'язані з музичним сприйняттям. Емоції та почуття інтенсивно розвиваються через відповідні віку заняття для дітей дошкільного віку – через ігровий досвід. Спільні завдання (наприклад, прибирання саду чи групової кімнати) створюють сильне відчуття спільноти в

дошкільній групі.

Залежно від ситуації, всі почуття та емоції (любов, ненависть, радість, гнів) можуть бути позитивними, негативними або дослідницькими. Діти зазвичай оптимістично ставляться до життєвих ситуацій. Вони зазвичай життєрадісні та в гарному настрої.

Почуття дітей дошкільного віку 3-4 років яскраві, вони ще дуже ситуативні та мінливі. Маленька дитина ще не може контролювати свої емоції. Порівняно з дорослими, емоційний вираз дитини дуже інтенсивний, спонтанний та мимовільний. Почуття дитини спалахують швидко та інтенсивно і так само швидко розсіюються; бурхлива радість часто змінюється сльозами. Дитина ще не здатна на стійку емпатію та співчуття до інших, навіть до тих, кого вона дуже любить [71, с. 18].

Ставлення дітей дошкільного віку до однолітків поза межами сім'ї, як правило, не дуже тривалі. Спостереження за дружбою в дитячому садку показують, що діти, у більшості випадків, змінюють своїх друзів залежно від ситуації [74, с. 93]. Така дружба базується не на близьких стосунках, а радше на спільній грі або їжі за столом.

У дошкільному віці почуття дитини значно поглиблюються та стабілізуються. Старші дошкільнята вже виявляють справжню емпатію до своїх опікунів. Їхні дії спрямовані на захист від страху та страждань. Довготривалі зв'язки з однолітками стають типовими для старших дошкільнят, хоча багато дружніх стосунків також залишаються тимчасовими. Коли діти заводять дружні стосунки, зовнішня ситуація вже не є головним фокусом; натомість взаємна прихильність та позитивне ставлення до якостей, знань та здібностей один одного є першочерговими.

Однак почуття дитини, навіть 6- чи 7-річної, не можна порівнювати з почуттями дорослого. Дитині насамперед потрібна любов дорослого, і її почуття залежать від цієї любові.

Вищі емоції починають розвиватися у віці від 2 до 3 років. Цей розвиток пов'язаний з розвитком спілкування з дорослими та однолітками, а

також появою форм колективної діяльності.

Для дітей дошкільного віку характерні злиття вищих емоцій:

- добре означає прекрасне (естетичні переживання);
- добрий означає дружній (етичний досвід);
- добре означає цікаво (інтелектуальний досвід) [64, с. 122].

Таким чином, один і той самий об'єкт уваги викликає у дитини різноманітні вищі почуття.

З розвитком здатності аналізувати та оцінювати на основі критеріїв, синкретичне (злите) почуття диференціюється на естетичне, етичне (моральне) та інтелектуальне.

Передумовою розвитку моральних (гуманних) почуттів є доброта, увага, турбота та любов дорослого. Це призводить до розвитку у дитини емпатії до інших у дошкільному віці.

Джерела:

у стосунках з близькими:

- засвоєння норм поведінки (досвід тепер здійснюється за допомогою соціальних санкцій (похвала, покарання), думки дитячого суспільства);
- Рольова гра (рольові стосунки та дії допомагають зрозуміти іншу людину, врахувати її позицію, настрій та бажання);
- Трудова активність (насолода від загального успіху);
- Співчуття до зусиль товаришів; задоволення успішним виконанням власних обов'язків;
- Невдоволення власною неадекватною роботою; при роботі з дорослими - любов і повага до неї); ситуація та становище дитини [45, с. 200].

Емпатія до однолітків різко знижується в ситуаціях гострого особистого суперництва. Емоції переповнюють дитину, а кількість негативних зауважень на адресу однолітка різко зростає. Дитина не сперечається з однолітком, а лише висловлює своє ставлення усно. Пасивне спостереження за діяльністю однолітка призводить до змішаних почуттів. Якщо дитина впевнена у своїх здібностях, вона радіє успіхам інших; якщо невпевнена в

собі, вона відчуває заздрість. Конкуренція між дітьми впливає на їхнє емоційне самовираження. Реалістична оцінка власних здібностей та порівняння з однолітками призводять до прагнення до особистого успіху та визнання власних заслуг і досягнень [4]. У цьому випадку зовнішнє самовираження досягає свого піку. У групових змаганнях негативні зауваження зменшуються, оскільки діти враховують інтереси групи та розділяють успіхи чи невдачі.

Художня література відіграє важливу роль у розвитку морального почуття. Діти відчувають сильні позитивні почуття, коли порівнюють себе з позитивними літературними персонажами та активно співпереживають їм. Це порівняння відбувається подумки. Дитина переконується, що вона б діяла так само в подібній ситуації, тим самим запобігаючи виникненню негативних почуттів до персонажів.

Емпатія до вигаданих персонажів така ж важлива, як і до людей у реальному світі. Дитина може чути одну й ту саму історію знову і знову, але її почуття до персонажів не зменшуються, а навпаки, вони посилюються. Вона занурюється в історію та починає сприймати персонажів як знайомих та близьких. Вона ототожнює себе зі своїми улюбленими персонажами та співчуває тим, хто потрапив у біду. Діти відчувають особливо сильну симпатію до позитивних героїв, але також можуть відчувати жаль до лиходія, якщо його ситуація особливо важка. Однак частіше діти обурені діями лиходіїв і намагаються захистити від них своїх улюблених героїв.

Почуття, які дитина відчуває під час прослуховування казок, перетворюють її з пасивного слухача на активного учасника. Через страх перед майбутнім вона вимагає закрити книгу і більше не читати, або ж сама вигадує більш стерпну версію страшного уривку. Роблячи так, дитина часто перетворюється на героя. Розглядаючи ілюстрації до казок, діти дошкільного віку часто намагаються безпосередньо втручатися в сюжет, закреслюючи або розфарбовуючи малюнки негативних персонажів.

Радість, ніжність, співчуття, здивування, гнів та інші переживання

можуть виникати у стосунках дитини з тваринами, рослинами, іграшками, предметами та явищами природи. Коли дошкільник стикається з діями та переживаннями людей, він схильний приписувати ці почуття предметам.

Співчуття особливо ефективно у дітей дошкільного віку, пробуджуючи бажання допомагати, співчувати та ділитися. Співчуття та милосердя мотивують дітей до здійснення перших моральних вчинків.

Що стосується поклику обов'язку, то початки цього процесу помітні вже на третьому році життя. Дитина починає формувати початкові моральні поняття – «дозволено», «погано», «добре» – і пов'язувати їх із власними діями. Емоційні реакції дитини на позитивні та негативні аспекти дій дорослих ще нестабільні. Вони можуть вщухати, але лише під впливом дорослого або зі співчуття та емпатії. У віці від чотирьох до п'яти років починає розвиватися моральна свідомість дитини. Вона починає розуміти значення вимог, що ставляться до неї, і пов'язувати їх із власними діями. Здійснення добрих справ приносить радість і задоволення.

Порушення загальноприйнятих правил, чи то самим, чи іншими, призводить до гніву та обурення. Ці почуття викликаються як сприйняттям дорослих, так і власним сприйняттям дитини.

Почуття обов'язку перед багатьма дорослими, однолітками і навіть молодшими дітьми розвивається лише у віці від 5 до 7 років. Це почуття обов'язку найбільш виражене у 6 або 7 років, коли дитина усвідомлює необхідність і обов'язок дотримуватися соціальних правил [28, с. 134]. Самооцінка зростає. Порушення правил викликає дискомфорт, почуття провини, збентеження та тривогу. До 7 років почуття обов'язку вже не ґрунтується виключно на прихильності, а поширюється на людей, з якими дитина безпосередньо не взаємодіє. Досвід, отриманий у цьому контексті, є глибоким і має тривалий вплив.

Почуття гордості виникає внаслідок позитивної оцінки якості діяльності: вміння добре танцювати, швидко бігати, рахувати або демонструвати моральні якості (наполегливість, слухняність). Також виникає

почуття гордості за батьків.

Сором – дитина хоче поводитися відповідно до позитивно оцінюваних моделей поведінки, але не робить цього. У цьому випадку дорослі негативно оцінюють дитину. Розвиток сорому пов'язаний з розвитком гордині [42, с. 23].

Відчуття товариськості та дружби характеризується такими критеріями, як перевага, співчуття, емпатія, чуйність, інтерес до діяльності однолітків, бажання та вміння домовитися про спільну гру та роль, що відіграється в ній, прояв турботи та готовності допомогти, вміння відкласти особисті бажання (діяти справедливо та весело проводити час).

Діти молодшого дошкільного віку зазвичай заводять дружні стосунки з кількома дітьми, залежно від ситуації. Поширеними є дружні стосунки з кількома дітьми одночасно та короткочасні індивідуальні дружні стосунки з багатьма дітьми. Причиною цього є спільні ігри.

Діти старшого дошкільного віку підтримують дружні стосунки з багатьма іншими дітьми, але частіше зустрічаються тісні дружні стосунки, що характеризуються глибокою прихильністю. Дружба в невеликих групах зазвичай розвивається через спільні ігри, засновані на спільних інтересах. Мотивація полягає в прихильності та повазі, взаємних схильностях та інтересах.

У віці від 5 до 7 років дружба з партнером переплітається із загальним товариством, але водночас зростає вибірковість дружніх контактів.

Почуття ревності виникає, коли інша дитина (навіть улюблений брат чи сестра) – або так здається дитині дошкільного віку – отримує більше уваги.

Розвиток інтелектуальних почуттів пов'язаний з розвитком когнітивних здібностей. До них належать допитливість, жага до знань, подив і сумнів, радість нового та почуття гумору. Джерелом інтелектуальних почуттів є реальність, яка ставить перед дитиною численні проблеми, які вона намагається вирішити.

Розвиток естетичних уподобань виникає в результаті розгортання власної художньої та творчої діяльності, а також художнього сприйняття. Ці

уподобання проявляються в емоційному ставленні до героїчного, комічного, потворного та прекрасного в природі, житті та мистецтві, а також у процесах сприйняття та творення. Діти виражають ці естетичні установки у своїх малюнках та віршах.

Почуття гумору виникає, коли дитина стикається з чимось абсурдним і несподіваним, коли порушується звичний хід речей.

У дітей молодшого дошкільного віку це проявляється в радісному сміху, вони жартують, дають предметам різні назви, будують гримаси та перекручують слова.

Діти старшого дошкільного віку помічають невідповідності в поведінці інших людей, а також дефіцит у своїх знаннях та навичках.

Що стосується з відчуття краси, то для дітей віком від трьох до чотирьох років красою може бути блискуча іграшка або стильний костюм. У віці від п'яти до семи років дошкільнята відкривають красу в ритмі, гармонії кольорів і ліній, мелодіях і танці. Краса природних явищ, пейзажів і святкових процесій пробуджує сильні емоції.

Отже, дошкільний вік (від 3 до 6–7 років) вважається сензитивним періодом для становлення емоційної сфери, коли активно розвиваються емоційна чутливість, емпатія, моральні почуття та здатність до емоційної саморегуляції.

На цьому етапі у дітей спостерігається збагачення емоційного досвіду, зростає кількість доступних емоцій, ускладнюється їх структура, з'являються складніші почуття, пов'язані з соціальними взаємодіями: сором, гордість, заздрість, вина. Емоції перестають бути виключно реактивними й набувають ознак довільності та усвідомленості.

Значну роль у розвитку емоційної сфери відіграє спілкування дитини з дорослими, насамперед із батьками. Саме через взаємодію з ними дитина опановує соціальні норми емоційного вираження, способи емоційної регуляції та моделі поведінки у складних емоційних ситуаціях. Емоційна атмосфера в родині, стиль виховання, доступність підтримки й розуміння з боку дорослих

– усе це безпосередньо впливає на гармонійність емоційного розвитку.

Також важливим чинником є гра, яка виконує функцію емоційного тренажера. Через сюжетно-рольову гру дитина проживає різноманітні ситуації, моделює поведінку дорослих, вчиться керувати емоціями та співпереживати іншим.

У дошкільному віці формуються передумови для подальшого емоційного інтелекту, закладаються основи самосвідомості, вміння розрізняти власні емоційні стани та регулювати їх. Порушення цього процесу можуть призводити до емоційної нестабільності, тривожності, труднощів у соціальній адаптації.

1.2 Класифікація та психологічна характеристика батьківських моделей поведінки

Моделі батьківської поведінки становлять собою сукупність стійких способів взаємодії батьків із дитиною, які проявляються у стилі виховання, емоційному ставленні, вимогах та очікуваннях до дитини. Саме вони значною мірою впливають на соціально-емоційний розвиток дошкільника, формування його особистості та ставлення до світу.

Словник визначає «стиль» як сукупність ідеологічних та етичних норм, а також характерних рис діяльності, поведінки, методів роботи та способу життя; сукупність ознак, якостей та характеристик, властивих чомусь. У психологічному словнику стиль визначається як риса особистості, що описує будь-який метод або тип поведінки, який можна спостерігати в експериментальних дослідженнях або в реальному житті [63, с. 91].

А. Адлер ввів термін «стиль» і визначив його як «сукупність захисних стратегій та компенсаторних прийомів, властивих індивіду у відповідь на вплив безпосереднього соціального середовища». Він визначив методологічну основу стилю, яка базується на таких основних положеннях:

а) «Стиль є проявом цілісної індивідуальності».

- б) «Стиль виховання пов'язаний із системою цінностей людини»;
- в) «Стиль виконує компенсаторну функцію та допомагає індивіду найкращим чином адаптуватися до вимог оточення».

У психології існують різні підходи до класифікації батьківських моделей поведінки. Однією з найпоширеніших є класифікація, запропонована Діаною Баумрінд, яка виділила три основні стилі виховання [37]:

Авторитарний стиль – передбачає жорсткий контроль, високі вимоги до дисципліни, відсутність емоційної підтримки. Діти в таких сім'ях можуть вирости покірними, але також схильними до тривожності, низької самооцінки або агресивності.

Демократичний (авторитетний) стиль – характеризується поєднанням високої вимогливості з емоційною теплотою та підтримкою. Батьки встановлюють чіткі межі, водночас поважаючи дитину як особистість. Цей стиль є найбільш сприятливим для гармонійного розвитку дитини, формування самостійності, відповідальності та емоційної стабільності.

Ліберальний (поблажливий) стиль – передбачає надмірну дозволеність, відсутність чітких правил і контролю. Батьки рідко застосовують санкції й намагаються уникати конфліктів. Діти можуть мати труднощі з саморегуляцією, дотриманням соціальних норм, часто виявляють імпульсивність.

Інші дослідники (наприклад, А. І. Захаров, О. А. Карабанова) додають до класифікації ще й такі моделі [104, с. 134]:

Гіперопіка – надмірна турбота, обмеження самостійності дитини. Може спричинити емоційну незрілість, тривожність, несамостійність.

Гіпоопіка – брак уваги й контролю, емоційне дистанціювання. Часто призводить до поведінкових порушень, труднощів у соціалізації.

Протиріччя у вихованні – неузгодженість вимог з боку батьків або їхня непослідовність, що дезорієнтує дитину і може спричиняти внутрішні конфлікти.

Кожен із цих стилів по-своєму впливає на емоційний стан дитини, її

самооцінку, здатність будувати стосунки з оточенням та адаптуватися до соціального середовища. Особливо важливою є стабільність батьківської поведінки, адже саме послідовність і передбачуваність реакцій дорослих створює в дитини відчуття безпеки й довіри до світу.

Стиль виховання батьків – це форма реалізації особистості, унікальна характеристика батьківської особистості [71, с. 19]. Видатний психолог 20-го століття Л. С. Виготський наголошував, що сім'я – це перше та найважливіше соціальне середовище для дитини, в якому в ході сімейних взаємин створюються умови для перебудови успадкованого досвіду [13, с. 77]. У своїх працях Л. С. Виготський, а пізніше й А. В. Запорожець, демонстрували важливість авторитету дорослого (батьків) для розвитку психоемоційної та моральної сфери дітей. Характер взаємин дитини з іншими, її поведінка, емоційні реакції на успіхи та невдачі формують не лише її дії, а й емоційне ставлення до людей та подій, слугуючи взірцем [2, с. 133].

У 1960-х роках Д. Баумрінд продемонструвала зв'язок між стилем виховання, який визначається прийняттям/відкиданням та контролем, та характеристиками розвитку дитини. Її дослідження виявило відмінності між дітьми з різними стилями виховання, класифікованими за такими параметрами: вороже-дружній, відкидаючий-співпрацюючий, авторитарно-слухняний, домінантно-покірний, цілеспрямований-безцільний, орієнтований на досягнення-орієнтований на недосягнення та незалежний-впливовий. Все це спонукало дослідників та практиків визначити стиль виховання та поведінку, що сприяє розвитку позитивних рис особистості у дітей – «гармонійний» стиль виховання [5, с. 57]. Баумрінд виділяє три стилі виховання, які відрізняються системою контролю та емоційним змістом, а також їх відповідністю характеристикам дітей:

1. Авторитетні батьки – проактивні, товариські та дружні діти. Високий батьківський контроль, що сприяє зростанню автономії дітей.

2. Авторитарні батьки – дратівливі та конфліктні діти. Батьки мало спілкуються зі своїми дітьми, висувають високі вимоги, діти замкнуті,

тривожні та похмурі.

3. Поблажливі батьки – імпульсивні та агресивні діти. Низький контроль та теплі стосунки: Батьки лише слабо регулюють поведінку дитини. Діти невибагливі.

Л.Г. Саготовська, у свою чергу, виділяє шість типів батьківського ставлення до дітей [72, с. 89]:

1. надзвичайно тісний зв'язок, переконання, що діти – найважливіше в житті;
2. байдуже ставлення до дитини, її потреб та інтересів;
3. егоїстичне ставлення, при якому батьки розглядають дитину як головного працівника сім'ї;
4. ставлення до дитини як до об'єкта виховання без урахування рис її особистості;
5. ставлення до дитини як до перешкоди в кар'єрі та особистих справах;
6. повага до дитини, пов'язана з передачею певних обов'язків.

У теорії соціального навчання А. Бандури активна роль дитини пов'язана з вибором батьківської поведінки як моделі для соціального наслідування, когнітивними характеристиками сприйняття дитиною цієї моделі та її мотивацією [42, с. 73].

Спроба інтегрувати основні положення теорії соціального навчання з результатами досліджень ролі когнітивних та афективних факторів і мотивації в розвитку дитини була здійснена в теорії соціалізації Д. Грузека та Д. Гудноу. Автори припускають, що наслідування та подальша інтерналізація моделей соціальної поведінки базуються на характеристиках батьківсько-дитячих стосунків, зокрема на чіткості та точності батьківського спілкування та здатності дитини до розуміння. Спілкування у батьківсько-дитячих стосунках, в яких обидва партнери займають активну, хоча й асиметричну, позицію, є ключовим фактором у процесі соціалізації дитини [56, с. 103].

Найбільш послідовною теоретичною моделлю, яка розглядає розвиток

дитини як результат процесу реципрокної взаємодії, є теорія прихильності Д. Боулбі. Згідно з цією теорією, «внутрішня робоча модель» - інтерналізований образ близького опікуна та пов'язані з ним очікування дитини щодо задоволення її базової потреби в безпеці та захищеності - формується на основі досвіду взаємодії з дорослим [9, с. 104]. Характеристики поведінки опікуна, такі як чутливість до стану дитини та розуміння його причин, чуйність (здатність належним чином реагувати на потреби та вимоги дитини), послідовність та стабільність, є вирішальними.

Ще однією перевагою теорії прихильності є те, що вона досліджує вплив стилю прихильності на розвиток дитини та міжособистісні стосунки під час онтогенезу в різному віці.

Екологічна модель розвитку, запропонована В. Бронфенбреннер, вимагає розгляду розвитку дитини в контексті її середовища, включаючи мікро-, мезо-, екзо- та макросистеми. Іншими словами, вона вимагає врахування соціокультурного контексту розвитку дитини та стосунків між батьками та дитиною, включаючи специфічні культурні цінності виховання, природні та соціальні умови життя дитини, культурні практики виховання та психологічні характеристики батьків [56, с. 104].

Практикуючі психологи базують свої дослідження на дослідженнях Е.Г. Ейдемільера та В.В. Юстицького, а інші дослідники виділяють шість стилів виховання: надмірно опікунське виховання, домінантно-опікувальне виховання, жорстоке поводження, емоційне відторгнення, підвищена моральна відповідальність та нехтування [72, с. 107]. На думку авторів, стилі виховання підсилюють існуючі зміни в характерологічних рисах особистості дитини та показують, якою мірою певний стиль виховання посилює існуючі риси характеру.

Отже, можна зробити висновок, що дослідження стилів виховання зазнають постійних змін, а конструкт «гармонійно-дисгармонійного» стилю виховання безперервно розвивається. Гармонійний стиль виховання щодо дитини передбачає послідовні, партнерські та узгоджені стосунки між обома

батьками, що проявляються в довірі, взаєморозумінні, інтересі один до одного, теплих сімейних почуттях та можливості спільної діяльності.

1.3 Взаємозв'язок стилів батьківського виховання з емоційною сферою дитини

Емоційно-вольова сфера дитини дошкільного віку відображає та акумулює всі психологічні явища, що представляють її найбільш специфічні стани, включаючи ті, що знаходяться під впливом сімейних стосунків. Однак не кожна сім'я забезпечує дитину позитивним досвідом свідомого регулювання своїх емоцій та поведінки.

Аналіз сімейних стосунків як причини емоційного благополуччя дитини дошкільного віку залежить від виховних практик сім'ї. Основною характеристикою сімейного виховання є його стиль. Стилі виховання – це ставлення та відповідні дії батьків, які не є специфічними для якоїсь окремої дитини, а характеризують загальне ставлення дорослих. Кожна сім'я має специфічний стиль виховання, який являє собою цілеспрямовані освітні заходи, що вживаються батьками для розвитку умовних рис та навичок у дитини.

Основна увага в емоційному розвитку в дошкільному віці приділяється розвитку здатності регулювати емоції, тобто вольової поведінки. Іншим аспектом є стабілізація та поглиблення емоцій, а також розвиток вищих емоцій, таких як емпатія, співчуття та співчуття.

Найважливішими аспектами вольового розвитку у дітей дошкільного віку є:

- розвиток довільних рухів;
- розвиток основних етапів довільних дій;
- контроль дитини над своєю поведінкою;
- здатність підпорядковувати власну поведінку певній меті, плану та контролю;

- подолання перешкод.

Емоційно-вольова сфера особистості, що розвивається, характеризується динамікою емоцій та почуттів, а також специфічними характеристиками вольового вираження. Суттєві нюанси емоційності відображаються в явищах та ситуаціях, що мають велике значення для особистості. Вони пов'язані з фундаментальними характеристиками особистості, її моральним потенціалом, мотиваційною спрямованістю, світоглядом, цінностями та змістовним вольовим контролем. Емоції, особливо позитивні, визначають ефективність виховання та навчання дитини, а сила волі впливає на формування всієї дошкільної діяльності, включаючи когнітивний розвиток.

Під впливом керівництва дорослого дитина розвиває здатність підпорядковувати свою поведінку конкретному завданню для досягнення мети та подолання будь-яких труднощів, що виникають. Дитина 5-6 років може свідомо контролювати свою поведінку лише за умови підтримки та прийняття батьками, надання їй достатньої автономії для реалізації розвиваючихся мотивів та цілей старших дошкільників та одночасного адекватного стимулювання.

Українські та міжнародні психологи, які вивчають специфіку виховання дітей у різних сім'ях, вказують на заздалегідь визначені показники, що характеризують певний стиль виховання [79, с. 84].

Авторитарний стиль виховання характеризується високим ступенем батьківського контролю, сприянням зростанню самостійності дітей, емоційно теплими стосунками з дітьми, педагогічною компетентністю та послідовністю. Авторитарний стиль проявляється в конфронтації, підвищенні конфліктності, високому ступені контролю, емоційній холодності та дистанції, обмеженому спілкуванні, суворих вимогах і правилах.

Ліберальний стиль характеризується емоційно теплими стосунками, слабким або відсутнім контролем, заборонами та вимогами, а також відкритим спілкуванням, при цьому напрямок спілкування переважно йде від дитини до

батьків.

Байдужий стиль виховання характеризується низьким ступенем контролю, фрагментарним спілкуванням, емоційно нечутливими стосунками, відсутністю вимог, обмежень та контролю, байдужістю до дітей та стриманістю у спілкуванні.

Психологи проаналізували вплив різних стилів виховання на емоційне життя дітей старшого дошкільного віку [79, с. 88]. Було виявлено, що діти з проблемними стилями виховання демонстрували або високу, або низьку самооцінку, тривогу щодо соціальної взаємодії, труднощі в спілкуванні, низьку мотивацію до діяльності, неконтрольовану агресію, тривожність, емоційне пригнічення, відсутність мотивації, надмірні амбіції, примхливість та багато іншого.

На противагу цьому, діти в позитивних стосунках між батьками та дітьми почуваються впевнено в собі, відкриті до спілкування та нових можливостей, адаптивні, орієнтовані на дії, мають власне судження, є оригінальними та незалежними від думок інших.

Отже, стиль батьківського виховання має безпосередній вплив на формування емоційної сфери дитини, адже саме у взаємодії з найближчими дорослими малюк набуває первинного емоційного досвіду. Залежно від характеру цієї взаємодії, дитина вчиться або відкрито виражати свої почуття, або пригнічувати їх; довіряти чи остерігатися інших; бути емоційно відкритою або замкнутою.

1. Авторитетний (демократичний) стиль виховання сприяє розвитку емоційної стабільності, впевненості в собі, емпатії, адекватної самооцінки. Діти, виховані в таких умовах, краще розуміють як власні, так і чужі емоції, вміють керувати своїм емоційним станом, виявляють більшу соціальну компетентність. Вони відчують емоційну підтримку й безпеку, що є основою для здорового емоційного розвитку.

2. Авторитарний стиль виховання часто призводить до емоційної скутості, страху перед покаранням, невміння відкрито виражати емоції. Такі

діти можуть проявляти підвищену тривожність, замкненість або, навпаки, агресивність. Їм важко встановлювати довірливі стосунки, адже вони не мають досвіду прийняття й розуміння у близьких стосунках.

3. Ліберальний (потворно-поблажливий) стиль може сприяти емоційній нестабільності, імпульсивності, труднощам у контролі поведінки. Відсутність чітких меж породжує у дитини невпевненість і складнощі в саморегуляції. Такі діти часто не знають, як адекватно реагувати на фрустрацію чи конфліктні ситуації.

4. Гіперопіка обмежує розвиток самостійності та емоційної зрілості. Дитина звикає до постійної присутності й підтримки дорослого, що ускладнює формування навичок саморегуляції. Це може спричинити підвищену тривожність, залежність від дорослих, емоційну незрілість.

5. Гіпоопіка або емоційне відчуження з боку батьків призводить до дефіциту емоційного контакту, що негативно позначається на здатності дитини до емоційного вираження, довіри до інших, формування прихильності. У таких дітей можуть спостерігатися прояви емоційного холоду, замкнутості або, навпаки, пошук надмірної уваги.

Таким чином, для гармонійного емоційного розвитку дошкільника найсприятливішим є демократичний стиль виховання, що поєднує любов, підтримку і водночас чітку структуру вимог. Він забезпечує не лише позитивне емоційне самопочуття дитини, а й сприяє формуванню її емоційного інтелекту, здатності до емпатії, саморегуляції та ефективної соціальної взаємодії.

Сформуємо узагальнюючу таблицю 1.1, яка демонструє взаємозв'язок стилів батьківського виховання з емоційною сферою дитини.

Таблиця 1.1 - Взаємозв'язок стилів батьківського виховання з емоційною сферою дитини

Стиль виховання	Характеристика стилю	Вплив на емоційну сферу дитини
Авторитетний (демократичний)	Поєднання тепла, підтримки та чітких вимог.	Емоційна стабільність, упевненість у собі, емпатія, самоконтроль, позитивна самооцінка.
Авторитарний	Жорсткий контроль, висока вимогливість, брак емоційного контакту.	Страх, тривожність, емоційна скучність, агресивність або замкнутість, низька самооцінка.
Ліберальний (поблажливий)	Надмірна дозволеність, відсутність чітких правил і меж.	Емоційна нестабільність, імпульсивність, проблеми з саморегуляцією, труднощі у взаємодії з іншими.
Гіперопіка	Надмірна турбота, обмеження самостійності, контроль кожного кроку дитини.	Залежність, тривожність, нездатність до самостійної регуляції емоцій, низький рівень емоційної зрілості.
Гіпоопіка	Відсутність належної уваги, емоційна холодність або відсторонення.	Дефіцит емоційної безпеки, проблеми з емпатією, відчуженість, пошук зовнішньої уваги, емоційна нестійкість.
Несистемність / суперечливість	Непослідовність у вимогах, різні моделі у батьків, відсутність чіткої структури.	Дезорієнтація, внутрішні конфлікти, нестабільність емоцій, труднощі з розумінням соціальних норм та очікувань.

1.4 Аналіз зарубіжних і вітчизняних досліджень

Проблема емоційного розвитку дітей дошкільного віку та впливу на нього батьківських моделей поведінки досліджувалася як в зарубіжній, так і у вітчизняній психологічній науці. Ці дослідження дозволяють краще зрозуміти механізми формування емоційної сфери дитини, зокрема роль сім'ї у цьому процесі.

У сфері психологічних та педагогічних досліджень питання емоційного розвитку особистості дитини займає важливе і, водночас, дуже суперечливе місце. Для більш повного розуміння емоційної сфери психологи розрізняють емоції [41, с. 73], ефекти [70, с. 19], почуття [96] та емоційні стани, такі як настрій [33], стрес [86] та інші.

Вважається, що вивчення емоцій у психології почалося зі статті В. Джеймса «Що таке емоція?» [14]. В. Джеймс запропонував відійти від

концепції емоції як стану душі. До нього емоції розглядалися як психологічні реакції на об'єкт або ситуацію, що викликали фізичні зміни. Наприклад, людина засмучена якоюсь подією і в результаті плаче. Однак В. Джеймс запропонував розглядати цей процес інакше.

По-перше, існує фізична реакція на подію, а усвідомлення цих процесів є емоцією. Тобто причиною емоцій є фізична дія зовнішніх подразників на нерви (наприклад, людина сумує, бо плаче). Він зазначав, що без фізичних проявів сильної емоції не залишається «ментального матеріалу», з якого могла б виникнути ця емоція. Отже, залишається лише холодне, інтелектуальне сприйняття.

Незалежно від В. Джеймса, данський лікар і анатом К. Ланге дійшов тих самих висновків. Однак, на його думку, емоції виникають через порушення іннервації кровоносних судин. Тому ця теорія названа на честь двох вчених. Теорія емоцій Джеймса-Ланге також показує, що ми можемо контролювати свої емоції за допомогою дій, характерних для бажаної емоції [30].

Теорія емоцій Джеймса-Ланге - одна з найперших і найвідоміших фізіологічних теорій емоцій, незалежно сформульована американським психологом Вільямом Джеймсом та данським фізіологом Карлом Ланге у 1880-х роках.

Суть теорії: емоції - це результат фізіологічних змін у тілі, які виникають у відповідь на зовнішні події. Тобто ми відчуваємо емоцію не тому, що засмучені - і плачемо, а плачемо - і тому відчуваємо смуток.

Формула теорії: Стимул → Фізіологічна реакція → Емоція

Наприклад:

Ви бачите ведмедя (стимул).

У вас пришвидшується серцебиття, тремтять руки, ви починаєте тікати (фізіологічна реакція).

Ви усвідомлюєте ці тілесні зміни — і відчуваєте страх (емоція).

Критика: пізніші дослідження (наприклад, теорія Кеннона-Барда)

поставили під сумнів цю послідовність, стверджуючи, що емоції та фізіологічні реакції виникають одночасно, а не послідовно. Інші критики вказували, що багато емоцій мають схожі тілесні реакції, але суб'єктивно сприймаються як різні (наприклад, збудження та страх).

Внесок у психологію: попри обмеження, теорія Джеймса–Ланге стала основою для подальших досліджень тілесного підґрунтя емоцій, а також вплинула на розвиток сучасних напрямів, таких як:

- Теорії тілесної обізнаності (body awareness);
- Практики емоційної регуляції через тіло (наприклад, дихання, розслаблення).

Зробимо для наглядності порівняння трьох класичних теорій емоцій: Джеймса–Ланге, Кеннона–Барда та Шахтера–Сінгера (двохфакторна теорія) у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2 - Порівняння трьох класичних теорій емоцій: Джеймса–Ланге, Кеннона–Барда та Шахтера–Сінгера (двохфакторна теорія)

- Критерій	Теорія Джеймса–Ланге	Теорія Кеннона–Барда	Теорія Шахтера–Сінгера (двохфакторна)
- Автори	Вільям Джеймс, Карл Ланге	Волтер Кеннон, Філіп Бард	Стенлі Шахтер, Джером Сінгер
- Період	1880-ті роки	1920-ті роки	1962 рік
- Ключова ідея	Емоції — це усвідомлення тілесних змін	Емоції та фізіологічні реакції виникають одночасно	Емоції виникають як результат фізіологічної реакції + когнітивної інтерпретації
- Послідовність подій	Стимул → Фізіологія → Емоція	Стимул → Мозкова обробка → Фізіологія + Емоція	Стимул → Фізіологія → Оцінка ситуації → Емоція
- Приклад (страх)	Бачу ведмеда → тремтіння → відчуваю страх	Бачу ведмеда → мозок викликає одночасно тремтіння і страх	Бачу ведмеда → серце б'ється → оцінюю ситуацію як небезпечну → страх
- Новизна підходу	Акцент на тілесні реакції	Акцент на ролі мозку (гіпоталамус, таламус)	Акцент на ролі когніцій (мислення)
- Слабкі сторони	Схожі тілесні реакції для різних емоцій	Ігнорування ролі суб'єктивного досвіду	Потребує усвідомленої інтерпретації — не завжди можливо

Висновок:

Джеймс–Ланге акцентує на тілі,

Кеннон–Бард - на мозку,

Шахтер–Сінгер - на мисленні.

Кожна з теорій внесла важливий внесок у розуміння емоцій, і в сучасній психології часто розглядають емоційний досвід як комбінацію фізіології, когніції та контексту.

Однією з найвідоміших є концепція Діани Баумрінд, яка визначила три основні стилі батьківського виховання: авторитетний, авторитарний та ліберальний. Її дослідження показали, що найсприятливішим для емоційного розвитку дитини є авторитетний стиль, який поєднує вимогливість і підтримку.

Діана Баумрінд - американська психологиня, яка в 1960-х роках розробила впливову типологію стилів батьківського виховання, що досі активно використовується в психології та педагогіці. Вона виділила три основні стилі виховання (згодом додано ще один, але класична модель містить три):

1. Авторитарний стиль

Основні риси:

- Висока вимогливість, низька чутливість до потреб дитини.
- Строгі правила, жорсткий контроль, суворі покарання.
- Немає пояснення мотивів вимог - «бо я так сказав».

Наслідки для дитини:

- Часто тривожні, несміливі або надто слухняні.
- Можуть мати низьку самооцінку.
- Мають труднощі з прийняттям рішень.

2. Авторитетний стиль (іноді називають демократичним)

Основні риси:

- Висока вимогливість поєднується з високою чутливістю.
- Чіткі правила, але з поясненням і обговоренням.

- Повага до особистості дитини, підтримка незалежності.

Наслідки для дитини:

- Висока самооцінка, самостійність, здатність до співпраці.
- Соціальна відповідальність та впевненість у собі.
- Найбільш збалансований розвиток особистості.

3. Поблажливий стиль (ліберальний або вседозволеність)

Основні риси:

- Низька вимогливість, висока чутливість.
- Діти мають багато свободи, майже без обмежень.
- Батьки рідко втручаються, намагаються уникати конфліктів.

Наслідки для дитини:

- Проблеми з дисципліною.
- Імпульсивність, труднощі в адаптації до соціальних норм.
- Можлива нездатність брати відповідальність.

Пізніше ця класифікація була розширена Маккоубі та Мартіном, які додали ще один стиль - байдужий або занедбувальний. Цей стиль характеризується низькою вимогливістю і низькою емоційною підтримкою, що має найбільш негативні наслідки для емоційної сфери дитини.

Джон Боулбі та Мері Ейнсворт у межах теорії прихильності підкреслювали, що характер емоційного зв'язку з матір'ю або іншим значущим дорослим безпосередньо впливає на здатність дитини до регуляції емоцій та формування внутрішньої безпеки.

Сформуємо порівняльну таблицю 1.3 чотирьох стилів виховання, включаючи додатковий стиль - байдужо-зневажливий (індиферентний).

Таблиця 1.3 - Порівняльна таблиця чотирьох стилів виховання

Критерій	Авторитарний	Авторитетний	Поблажливий	Байдужо-зневажливий
Рівень вимог	Високий	Високий	Низький	Низький
Рівень емоційної чутливості	Низький	Високий	Високий	Низький
Підхід до правил	Жорсткі, без обговорення	Чіткі, з поясненням	Мінімальні або відсутні	Відсутні або непослідовні
Контроль і дисципліна	Суворий, каральний	Поміркований, з поясненням	Майже відсутній	Відсутній
Ставлення до незалежності	Придушується	Заохочується	Заохочується безмежно	Ігнорується
Комунікація	Одностороння	Відкрита, взаємна	Товариська, але без контролю	Мінімальна або відсутня
Можливі наслідки для дитини	Покірність, тривожність, пасивність	Впевненість, відповідальність	Імпульсивність, слабка дисципліна	Низька самооцінка, проблеми з прив'язаністю, схильність до ризикованої поведінки

Ця таблиця добре ілюструє, як поєднання вимогливості та чутливості впливає на стиль виховання і розвиток дитини.

Деніел Ґоулман, автор концепції емоційного інтелекту, наголошував на важливості емоційної обізнаності, емпатії та самоконтролю, які закладаються саме у взаємодії з батьками у ранньому віці.

Деніел Ґоулман, американський психолог і автор бестселера «Емоційний інтелект» (1995), суттєво вплинув на розуміння того, як емоції визначають нашу здатність до успіху, міжособистісних стосунків і щастя. Одна з ключових його ідей полягає в тому, що емоційний інтелект (EQ) - не менш важливий, ніж традиційний інтелект (IQ), особливо у сфері лідерства, виховання та освіти.

Основні компоненти емоційного інтелекту за Ґоулманом:

- а) Емоційна обізнаність - вміння розпізнавати власні емоції.
- б) Саморегуляція - здатність контролювати емоції й імпульси.
- в) Мотивація - внутрішнє прагнення до цілей, незалежно від зовнішніх винагород.

г) Емпатія - здатність розуміти емоції інших.

д) Соціальні навички - ефективна взаємодія з іншими.

Зв'язок з батьківством: Гоулман наголошує, що емоційна компетентність не є вродженою - вона формується у ранньому дитинстві переважно через стосунки з батьками. Саме стиль виховання, чуйність до емоцій дитини, вміння називати й обговорювати почуття, підтримувати у складних ситуаціях - усе це створює ґрунт для розвитку EQ.

Дослідник називає батьків «емоційними тренерами», які вчать дітей:

- розпізнавати й приймати власні емоції,
- справлятися зі стресом,
- будувати здорові стосунки.

Тому в поєднанні з концепцією Баумрінд, авторитетний стиль виховання - найбільш сприятливий для формування емоційного інтелекту, адже поєднує вимогливість із емоційною чуйністю та діалогом.

Темі емоційного розвитку приділяли увагу такі вчені, як:

1. Л. С. Виготський, який підкреслював роль соціального середовища у формуванні вищих психічних функцій, включаючи емоції. Він вважав, що емоційна сфера дитини розвивається у спільній діяльності з дорослими.

Лев Семенович Виготський - видатний психолог, чия культурно-історична теорія розвитку вважається фундаментальною у психології та педагогіці.

Основна ідея: соціальне середовище відіграє ключову роль у розвитку вищих психічних функцій, зокрема мислення, мови, уваги, пам'яті та емоцій. На думку Виготського, дитина засвоює ці функції спочатку у взаємодії з іншими людьми (на соціальному рівні), а потім - інтеріоризує, тобто «перетворює» їх у внутрішні психічні процеси.

Вищі психічні функції (ВПФ) - це складні, свідомо контрольовані процеси, які формуються через навчання і виховання. Вони відрізняються від нижчих функцій (вроджених і рефлексивних) тим, що:

- є опосередкованими (наприклад, мовою або знаками),
- розвиваються через співпрацю з дорослими,
- мають культурне походження.

Емоції (за Виготським) розглядаються не просто як природні реакції, а як історично й культурно зумовлені функції, що розвиваються у процесі соціальної взаємодії.

Взаємодія з батьками, педагогами, однолітками формує емоційну свідомість, розуміння почуттів інших і регуляцію власного емоційного стану.

Виготський наголошував, що мова є інструментом не лише мислення, а й регуляції емоцій, особливо в дитячому віці.

Виготський вважається теоретичним попередником концепцій соціального емоційного навчання (SEL), емоційного інтелекту (EQ) та інклюзивного підходу в освіті. Його ідеї лежать в основі:

- а) принципу зони найближчого розвитку (ЗНР),
- б) концепції спільного навчання,
- в) практик емоційної підтримки в навчанні.

2. О. М. Леонтьєв і П. Я. Гальперін акцентували на внутрішній діяльності як основі розвитку емоційної регуляції.

Обидва вчені - Олексій Миколайович Леонтьєв та Петро Якович Гальперін - продовжили і розвинули культурно-історичну теорію Л. С. Виготського, зробивши вагомий внесок у розуміння розвитку емоційної регуляції через внутрішню (психічну) діяльність.

О. М. Леонтьєв розробив теорію діяльності, де підкреслював, що психічні процеси, включно з емоціями, не існують окремо від діяльності, а виникають і розвиваються в її структурі. Емоції в цій теорії - це відображення значення ситуації для суб'єкта, вони виконують сигнальну функцію, оцінюючи, чи відповідає ситуація його цілям і потребам.

З розвитком свідомості і внутрішньої діяльності, емоції стають усвідомленими і підконтрольними - тобто відбувається емоційна регуляція.

Висновок Леонтьєва: розвиток емоційної регуляції пов'язаний із

засвоєнням суспільно-історичного досвіду в діяльності - особливо у грі, навчанні, спілкуванні.

П. Я. Гальперін розробив концепцію етапів формування внутрішньої (психічної) дії, яка також тісно пов'язана з розвитком емоційної регуляції. У процесі формування дій (від зовнішніх до внутрішніх) дитина вчиться керувати своїми реакціями, в тому числі емоційними.

Емоційна регуляція розвивається як усвідомлений і поступовий процес, коли дитина:

- спочатку діє під керівництвом дорослого,
- потім контролює свої емоції у мовленнєвій формі,
- а згодом - внутрішньо, на рівні мислення.

Головна ідея Гальперіна: емоції можна сформувати і регулювати через цілеспрямоване навчання, за умови правильного керування формуванням внутрішніх дій.

Таблиця 1.4 – Узагальнення теорій О. М. Леонтьєва і П. Я. Гальперіна

Психолог	Основна ідея
О. М. Леонтьєв	Емоції - продукт діяльності; регуляція виникає через усвідомлення цілей і значень
П. Я. Гальперін	Емоційна регуляція формується поетапно через перехід від зовнішньої до внутрішньої дії

Обидва вчені підкреслюють, що емоційна зрілість не є автоматичним результатом віку, а формується в процесі навчання, діяльності й розвитку мислення.

3. О. А. Карабанова вивчала взаємозв'язок стилів батьківського виховання з психологічним благополуччям дитини, зокрема в дошкільному віці.

Ольга Олександрівна Карабанова - сучасна дослідниця, фахівчиня у сфері вікової та сімейної психології, яка зробила значний внесок у вивчення розвитку особистості дитини, зокрема психологічного благополуччя в контексті стилів батьківського виховання.

Основні ідеї О. А. Карабанової:

а) Психологічне благополуччя дитини - це не лише відсутність психологічних проблем, а й позитивне самосприйняття, почуття безпеки, емоційна стабільність, впевненість у собі та довіра до світу.

б) Стиль батьківського виховання має безпосередній вплив на становлення психологічного благополуччя, особливо у дошкільному віці, коли дитина особливо чутлива до стосунків з батьками.

в) Найсприятливішим для благополуччя дитини є емоційно приймаючий, підтримувальний стиль виховання, що характеризується:

- теплом і турботою;
- розумінням потреб дитини;
- чіткими, але гнучкими межами;
- позитивним підкріпленням.

Негативні стилі (авторитарний, відчужений, непослідовний) асоціюються з:

- підвищеною тривожністю у дітей;
- емоційною нестабільністю;
- низькою самооцінкою;
- проблемами в поведінці та спілкуванні.

Карабанова підкреслює роль обох батьків, наголошуючи, що дисгармонія у стилях (наприклад, строгий батько і вседозволяюча мати) може створювати внутрішній конфлікт у дитини.

Вона також враховує вікову динаміку впливу: наприклад, у дошкільному віці критичне значення має емоційна підтримка, тоді як у підлітковому - повага до автономії.

Таблиця 1.5 – Взаємозв'язок стилів батьківського виховання з психологічним благополуччям дитини

Стиль виховання	Вплив на психологічне благополуччя дитини
Підтримувальний / авторитетний	Сприяє стабільності, впевненості, емоційній відкритості
Авторитарний	Породжує тривожність, страх, низьку самооцінку
Поблажливий (вседозволеність)	Може спричинити емоційну нестійкість, імпульсивність, неструктурованість
Байдужий / зневажливий	Підвищений ризик емоційної ізоляції, депресивності, порушення прив'язаності

Карабанова підкреслює важливість раннього втручання у випадках несприятливого виховання та роль педагогів і психологів у підтримці сімей.

4. А. І. Захаров досліджував психотравмувальні чинники у дитинстві, пов'язані з неадекватними моделями виховання, і запропонував типологію батьківських помилок.

5. І.М. Савенко досліджувала вплив дитячо-батьківських відносин на формування емоційних та поведінкових реакцій дітей.

6. Юлія П. Наумова аналізувала сімейні взаємини як чинник емоційної поведінки та благополуччя дошкільників.

7. А.В. Сергієнко розглядав батьківське ставлення як чинник формування емоційного розвитку та поведінки дітей.

8. С. Васильєва досліджувала вплив стилів батьківського виховання на розвиток емоційного інтелекту дітей.

9. Я.В. Сливка аналізувала дитячо-батьківську емоційну взаємодію як чинник психоемоційного стану та поведінки дітей молодшого шкільного віку.

10. Н. Зобенко досліджував вплив сімейного емоційного клімату та батьківської підтримки на емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку.

11. Олена Яковлєва досліджувала особливості впливу батьківської родини на емоційний та загальний розвиток дітей.

Сучасні науковці не завжди прямо зосереджені виключно на “батьківській поведінці → емоційний розвиток дітей”, але їх праці

перетинаються з темою сімейної психології, емоційного розвитку та впливу родини:

Ірина Зброцька працювала з українською версією шкали вигорання батьків (Parental Burnout Assessment) - це важливий інструмент для вивчення впливу батьківського стресу та моделей поведінки на дітей.

Ірина Зброцька (аспірантка кафедри психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова) дійсно працювала над українською версією шкали батьківського вигорання в рамках психологічних досліджень цього феномена.

У 2022 році вона разом із міжнародною командою дослідників розробила та валідизувала україномовну версію опитувальника для вимірювання батьківського вигорання Parental Burnout Assessment (РВА-UA), перевіряючи його психометричні властивості на вибірці українських батьків. Цей інструмент побудований на основі оригінальної РВА та містить декілька факторних вимірів, що відображають основні аспекти батьківського вигорання: емоційне виснаження в батьківській ролі, емоційне дистанціювання, відчуття втоми від батьківства та контраст із попереднім уявленням про себе як про батька чи матір.

У статті також зазначено, що РВА-UA добре працює у психометричних тестах й має очікувані зв'язки з пов'язаними змінними (наприклад, стресом, перфекціонізмом і резилієнтністю), що підтверджує її придатність для дослідження батьківського вигорання в українському контексті. Отже, Ірина Зброцька не лише досліджувала феномен батьківського вигорання, але й адаптувала міжнародний інструмент для української аудиторії, що важливо для подальших емпіричних досліджень та практичної діагностики в сімейній та психологічній роботі.

Іван Бех - провідний український психолог (теоретична база з психології розвитку та освіти), чия широка наукова діяльність включає дослідження взаємодій в навчальних і сімейних контекстах, що може бути релевантним для розуміння педагогічних аспектів сімейної взаємодії.

Іван Дмитрович Бех - один із найвпливовіших українських психологів сучасності, доктор психологічних наук, академік НАПН України, засновник особистісно орієнтованого підходу в освіті. Його наукова діяльність має глибокий вплив на розвиток психології виховання, вікової психології та освітньої практики в Україні.

Основні ідеї Івана Беха (у контексті сім'ї та освіти):

1. Особистісно орієнтований підхід

Центральна ідея Беха — формування особистості через виховання як діалогічну взаємодію, в якій дитина є активним суб'єктом, а не об'єктом впливу.

У контексті сім'ї це означає:

- повага до внутрішнього світу дитини;
- емоційна відкритість;
- підтримка морального вибору дитини.

2. Виховання як цілісна система взаємодій

Бех вважає, що виховання не може бути ефективним без узгодженості між сім'єю, школою та соціальним середовищем. Усі ці системи повинні спільно підтримувати розвиток моральної, емоційної й інтелектуальної зрілості дитини.

Особливо він наголошував на моральному вихованні - формуванні в дитини цінностей, світогляду, здатності до саморегуляції та відповідальності.

3. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія

У сімейних і педагогічних стосунках ключовою є позиція поваги до дитини як суб'єкта, здатного до саморозвитку. Це передбачає:

- не авторитарне управління, а співпрацю;
- діалог замість маніпуляції;
- емоційне включення як основа для розвитку довіри й безпеки.

Таблиця 1.6 – Значення теорій І.Беха для сучасної освіти й сімейної психології

Напрямок	Внесок І. Беха
Освіта	Розробка особистісно орієнтованих програм виховання, концепції морального розвитку
Психологія розвитку	Дослідження механізмів саморегуляції, ціннісних орієнтацій, мотивації
Сімейна взаємодія	Підкреслення ролі діалогу, моральної підтримки, емоційного включення батьків
Педагогічна психологія	Створення гуманістичних моделей взаємодії педагога з дитиною

Ідеї Беха особливо релевантні в аналізі того, як сім'я як перший освітній простір впливає на:

- розвиток емоційної регуляції,
- формування самооцінки та самосвідомості,
- розвиток моральної рефлексії.

Інші українські дослідники, зокрема Н. М. Лавриченко, В. О. Моляко, акцентують увагу на гуманістичних підходах до виховання, важливості особистісно орієнтованої взаємодії у родині для гармонійного емоційного розвитку дитини.

В українському науково-педагогічному просторі Н. М. Лавриченко та В. О. Моляко є представниками гуманістичної орієнтації у вихованні, яка зосереджена на розвитку дитини як унікальної особистості, а не лише як об'єкта педагогічного впливу. Їхні підходи перегукуються з ідеями І. Д. Беха, але мають свої акценти.

Н. М. Лавриченко - українська дослідниця, яка вивчає питання морального та емоційного виховання, розвитку особистості в умовах сім'ї та освітнього середовища.

Основні ідеї:

а) Гармонійний емоційний розвиток дитини можливий лише за умови довірливої, приймаючої атмосфери в родині.

б) Підкреслюється важливість емоційної відкритості батьків, уваги до переживань дитини, співпереживання як основи здорової взаємодії.

в) Гуманізація виховання передбачає відмову від жорстких, репресивних методів — натомість використовуються діалог, підтримка, співпраця.

В. О. Моляко - відомий український психолог, один із засновників психології творчості, який також активно розробляв проблематику особистісного підходу у вихованні та освіті.

Основні положення:

а) Дитина має розвиватися у вільному, але структурованому середовищі, де їй дозволено проявляти ініціативу, фантазію, емоції, не боячись осуду.

б) Емоційний розвиток - це не побічний продукт виховання, а його ядро.

Особливу увагу Моляко приділяв творчому потенціалу дитини як ключовому чиннику її особистісного зростання - і цей потенціал потребує делікатної підтримки з боку родини.

Таблиця 1.7 - Спільні риси підходів Н. М. Лавриченко та В. О. Моляко

Аспект	Погляди Лавриченко та Моляко
Центр виховання	Особистість дитини, її внутрішній світ
Роль родини	Джерело емоційної безпеки, підтримки, першого досвіду діалогу
Методи взаємодії	Гуманістичні: прийняття, повага, активне слухання, емоційна залученість
Пріоритет у вихованні	Емоційний розвиток, моральна свідомість, самовираження
Виховна мета	Формування зрілої, самостійної, емпатійної та творчої особистості

Їхні дослідження підтверджують: якість емоційної взаємодії в сім'ї прямо впливає на здатність дитини до саморегуляції, емпатії, формування адекватної самооцінки і міжособистісних зв'язків.

Діти дошкільного віку проходять інтенсивний фізіологічний та психологічний розвиток. Організм дитини зазнає численних змін: розвиваються та збільшуються внутрішні органи, збільшується м'язова маса, а структура та функція головного та спинного мозку стають складнішими та продовжують розвиватися. Розвивається зорова, слухова та шкірно-моторна чутливість. Всі ці процеси впливають на психічний, особистісний та

емоційний розвиток дитини [30, с. 252].

У дошкільному віці емоції відіграють центральну роль у житті дитини. О.Залеська [36, с. 37] пояснює, що емоційні реакції в цьому віці імпульсивні та спонтанні. Емоції в цьому ранньому віці більш виражені, ніж у дошкільному. Це пояснюється тим, що дитина ще не навчилася справлятися зі своїми переживаннями, і емоції починають контролювати її поведінку. Це призводить до більш інтенсивних та мимовільних емоційних спалахів.

Дорослі можуть легко розпізнати емоції дитини, оскільки вони проявляються як у виразі її обличчя, так і в загальній поведінці. Близьче до кінця раннього дитинства та безпосередньо перед трирічною кризою у дитини розвивається афективна поведінка, коли вона стикається з труднощами. Цей емоційний сплеск відбувається, коли дитина не може самостійно впоратися з чимось, і поруч немає дорослого, який би міг допомогти. Дитина також може демонструвати подібну поведінку через брак уваги з боку дорослих. Афективна поведінка поступово згасає, коли дорослі спокійно реагують на поведінку дитини.

До дошкільного віку афективна поведінка або повністю припиняється, або зменшується за інтенсивністю. Емоційний стан дитини стабілізується, як зазначає Л. С. Виготський [13, с. 66]. Однак на емоційний світ дитини також впливають зміни в когнітивних функціях та самосвідомості. Дитина починає частіше говорити, частково для вираження своїх почуттів. Це призводить до поступового розвитку емоційного контролю. Наприклад, три-чотирирічна дитина часто виражає негативні почуття плачем, тоді як старші дошкільнята частіше виражають їх вербально. Однак емоційний контроль, особливо щодо фізіологічних потреб, залишається складним для дошкільнят. Емоції все ще можуть бути імпульсивними.

Емоції дитини також змінюються під час роботи з іншими. Це, перш за все, пов'язано з появою групової діяльності. Завдяки цим видам діяльності дитина відчуває радість від спільних успіхів, співпереживання зусиллям однокласників, задоволення власними результатами та невдоволення, коли

підводить команду, за словами Н.С. Дмитріюка [28, с. 140].

У змагальних ситуаціях дитина переживає сильні емоції. Це відбувається тому, що дитина порівнює себе з товаришем по грі, оцінює його здібності та прагне до особистого успіху. Найчастіше почуття до суперника негативні. Це пов'язано з особистим суперництвом дітей. Дитина не пояснює свого негативного ставлення до суперника, а просто висловлює його. У цьому випадку можна спостерігати низький рівень емпатії до суперника. Інакше йде ситуація з груповим суперництвом. Тут групові цілі мають перевагу над особистими.

У груповій діяльності особисті невдачі чи успіхи мають меншу вагу. Все це зменшує ступінь негативних реакцій. Ситуації, в яких дитина виступає пасивним спостерігачем, можуть викликати різні емоційні реакції. Якщо дитина впевнена у своїх силах, вона може радіти успіхам інших. Якщо ж вона невпевнена в собі, успіхи інших пробуджують у ній заздрість [70, с. 20].

У дітей дошкільного віку сильні позитивні почуття виникають, коли дитина порівнює себе з улюбленим персонажем або позитивним літературним героєм. Дитина дошкільного віку здійснює це порівняння лише подумки. Водночас вона впевнена, що в подібних ситуаціях діятиме так само, як і цей зразок для наслідування. Також зростає бажання допомагати іншим, за словами Т.В. Іванової [39, с. 238].

Розвиток емоційної сфери залежить від характеру взаємодії дитини з дорослими та однолітками. У дошкільному віці, як і в ранньому дитинстві, діти все ще емоційно залежні від дорослих. О. Казаннікова зазначає, що емоційне благополуччя дитини залежить від того, чи радіє дорослий успіхам дитини, чи виявляє співчуття в моменти невдач тощо. Любляче ставлення до дитини та уважність сприяють нормальному розвитку особистості. Товариськість і доброзичливість дорослого впливають на розвиток позитивних соціальних якостей у дитини. У цьому випадку дитина довіряє дорослому і не боїться взаємодії з іншими. Якщо дорослий неуважний до дитини, це обмежує соціальну активність дитини. Це може проявлятися як плаксивість,

невпевненість у собі, агресія щодо однолітків та замкнутість [40, с. 179].

У дошкільному віці діти прагнуть спільних занять з однолітками, які є емоційно більш інтенсивними, ніж з дорослими. Це призводить до сильніших форм вираження та міміки. У спілкуванні з однолітками дитина має ширший спектр комунікативних дій. Вона може сперечатися, обманювати, відстоювати свою думку, виявляти співчуття тощо.

Якщо емоційного контакту з однолітками недостатньо, емоційний розвиток дитини може значно сповільнитися. У віці від двох до шести років у дитини розвивається почуття особистості та культурної ідентичності. У цей час вона переживає інтенсивні емоційні переживання. Вона повинна навчитися інтегрувати їх у структуру своєї особистості [70, с. 31].

Висновки до розділу 1

У першому розділі було розглянуто теоретичні основи емоційного розвитку дітей дошкільного віку та впливу батьківських моделей поведінки на формування емоційної сфери дитини.

Аналіз психологічної літератури засвідчив, що дошкільний вік є сензитивним періодом для становлення емоційної сфери. Саме в цей час формуються основи емоційної свідомості, емпатії, здатність до емоційної регуляції та самовираження. Емоційне благополуччя дитини значною мірою залежить від якості взаємодії з найближчим соціальним оточенням, насамперед - із батьками.

Батьківські моделі поведінки, що виявляються через стиль виховання, мають вирішальне значення для гармонійного розвитку дитини. Демократичний стиль сприяє формуванню позитивної самооцінки, емоційної відкритості, здатності до самоконтролю та ефективної взаємодії з іншими. Натомість авторитарний, ліберальний, гіперопіка чи гіпоопіка можуть призводити до емоційної нестабільності, тривожності, агресивності або емоційної холодності.

Аналіз зарубіжних і вітчизняних досліджень підтвердив важливість раннього емоційного досвіду, отриманого в родині, для подальшого психологічного розвитку дитини. Зокрема, праці Д. Баумрінд, Дж. Боулбі, Л. С. Виготського, О. А. Карабанової та інших учених окреслюють як механізми впливу стилів виховання, так і наслідки батьківської поведінки для формування емоційної зрілості дитини.

Таким чином, ефективне батьківство, засноване на любові, підтримці, послідовності та повазі до особистості дитини, є ключовим фактором для її емоційного благополуччя й повноцінного розвитку в дошкільному віці.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКИХ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДІНКИ НА ЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДОШКІЛЬНИКІВ

2.1 Мета, завдання та методологія емпіричного дослідження

На констатувально-діагностичному етапі психологічного дослідження основна мета - зібрати емпіричні дані за допомогою обраних методик для подальшого аналізу. Ось перелік дій, які були виконати на цьому етапі:

1. Підготовка до діагностики
 - Уточнити цілі та завдання дослідження.
 - Визначити вибірку: вік, кількість дітей, стать, соціальні умови.
 - Погодити проведення дослідження з адміністрацією закладу освіти та отримати інформовану згоду батьків на участь дітей у дослідженні.
2. Вибір і адаптація методик
 - Визначити, які саме методики будуть використані (ОДРЕВ, експертна оцінка, малювальна фрустрація тощо).
 - Підготувати інструкції та бланки для дослідження.
 - За потреби - адаптувати методики під вік і мовний рівень дітей.
3. Проведення обстеження
 - Провести індивідуальну або групову діагностику з дітьми (у зручних, комфортних умовах).
 - Проводити дослідження етично, без примусу, з урахуванням вікових особливостей дітей.
 - Застосовувати методики згідно з інструкцією (наприклад):

Тест тривожності Теммла, Дорки, Амен - у вигляді інтерпретації малюнків.

 - Малювальна фрустрація Розенцвейга - за малюнками і реакціями дитини на них.
 - ОДРЕВ та карта спостереження - заповнюються дорослими (вихователями, педагогами, психологом).

- Соціальний інтелект - шляхом тестування або ігрових методик.

4. Фіксація результатів

Усі результати слід ретельно занотувати або внести до таблиць/протоколів спостережень.

Для кожного учасника дослідження варто створити індивідуальну картку результатів.

5. Первинна обробка даних

Порахувати бали за шкалами, визначити рівні розвитку (низький, середній, високий).

Провести кореляційний аналіз або іншу статистичну обробку (на наступному - аналітичному етапі).

Емпіричне дослідження проводилося в міському дошкільному закладі «Дитячий садок № 1» за адресою: М. Вінниця, вул. Амосова, 48а. У дослідженні взяли участь двадцять сімей, зокрема 17 сімей з дітьми та 3 неповні сім'ї.

Мета дослідження:

Виявити та проаналізувати особливості впливу моделей батьківської поведінки на емоційний розвиток дітей дошкільного віку.

Завдання дослідження:

1) Визначити емпіричні методики для дослідження батьківських моделей поведінки та емоційного розвитку дошкільників.

2) Провести емпіричне дослідження (анкетування батьків, спостереження за дітьми, психологічне тестування тощо).

3) Проаналізувати отримані результати, виявити характер взаємозв'язку між батьківськими моделями поведінки та рівнем емоційного розвитку дітей.

4) Розробити практичні рекомендації для батьків і педагогів щодо сприяння гармонійному емоційному розвитку дошкільників.

Гіпотеза дослідження: рівень емоційного та соціального розвитку дітей (зокрема рівень соціального інтелекту, навчальної мотивації та тривожності)

статистично значуще пов'язаний з особливостями дитячо-батьківської емоційної взаємодії.

Зокрема:

- діти, які виховуються в умовах емоційної підтримки, прийняття та співпереживання з боку батьків (за результатами ОДРЕВ та експертної оцінки вихователя), демонструють вищий рівень соціального інтелекту, позитивну навчальну мотивацію та нижчий рівень тривожності;

- діти з досвідом емоційного відторгнення, надмірного контролю або непослідовності у вихованні мають підвищений рівень тривожності, нижчі показники соціального інтелекту та прояви фрустрації у навчальній діяльності.

Часткові (додаткові) гіпотези відповідно до методик:

- а) Існує негативний зв'язок між рівнем емоційної підтримки батьків (ОДРЕВ) та показниками тривожності дітей (тест Р. Теммла, М. Дорки, В. Амен).

- б) Рівень соціального інтелекту дитини (експрес-діагностика за Н. В. Микляєвою) позитивно корелює з показниками емоційної залученості батьків.

- в) Негативні фрустраційні реакції у навчальній ситуації (методика С. Розенцвейга «Малювальна фрустрація») частіше спостерігаються у дітей з порушеною дитячо-батьківською емоційною взаємодією.

Дослідження проводилося індивідуально, у підгрупах та в групах. Дітям дошкільного віку було запропоновано виконати серію завдань, поставлених експериментатором. Усі результати були зафіксовані в протоколі індивідуальної оцінки.

Охарактеризуємо психодіагностичні методики.

1. Експрес-діагностичний тест соціального інтелекту (на основі Гілфорда/Михайлової)

Тест соціального інтелекту (на основі Гілфорда/Михайлової) - це експрес-діагностичний інструмент, що включає вербальні й/або невербальні завдання, спрямовані на вимірювання здатності дитини:

- розуміти емоції, наміри та поведінку інших людей;

- прогнозувати соціальні наслідки ситуацій;
- розпізнавати невербальні сигнали (жести, міміку);
- адекватно реагувати у соціальних ситуаціях.

Методика складається з підтестів/завдань, де дитина:

- а) Аналізує сюжетні картинки та обирає логічне продовження;
- б) Визначає емоційні стани персонажів;
- в) Робить вибір у соціальних ситуаціях - що є адекватним і прогнозованим.

Методика включає такі елементи:

I. Субтест «Історії із завершенням» - дитині пропонують ситуацію, і вона обирає найлогічніше продовження;

II. Субтест «Групи експресії» - аналіз невербальних емоційних виразів (міміка, пози, жести);

Ці завдання дозволяють отримати оцінку соціального інтелекту як сукупності навичок розпізнавання та розуміння соціальної інформації.

Оцінювання за експрес-діагностичною методикою соціального інтелекту (на основі Гілфорда у модифікації Михайлової/Микляєва) передбачає кількісний підрахунок правильних або соціально адекватних відповідей дитини у кожному субтесті.

Загальний принцип оцінювання:

Кожне завдання має одну або кілька правильних відповідей, які заздалегідь визначені автором методики.

За правильну відповідь - 1 бал. Неправильна або соціально неадекватна - 0 балів.

Після проходження всіх завдань підраховується загальна кількість балів.

За результатом визначають рівень розвитку соціального інтелекту (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1 - Рівні соціального інтелекту (орієнтовна шкала)

Кількість балів	Рівень соціального інтелекту
80–100 % (від макс.)	Високий
60–79 %	Середній
менше 60 %	Низький

Інтерпретація рівнів:

- Високий рівень - дитина вміє адекватно інтерпретувати соціальні сигнали, розуміє мотиви інших, прогнозує наслідки своїх дій у міжособистісних ситуаціях.
- Середній рівень - загальне розуміння є, але в складних або конфліктних ситуаціях можуть виникати труднощі з прогнозуванням чи співпереживанням.
- Низький рівень - труднощі з інтерпретацією поведінки інших, слабкий розвиток емпатії, неправильне або неконструктивне реагування у соціальних ситуаціях.

Наведемо приклад оцінки:

Методика складається з 20 завдань.

Дитина дала 15 правильних відповідей.

Обчислюємо:

$$(15/20) \times 100 = 75\% \quad (15/20) \times 100 = 75\%$$

Висновок: середній рівень соціального інтелекту.

2. Тест на тривожність Р. Таммла, М. Доркі та В. Амена.

Наведемо пояснення та правила оцінювання за проєктивним тестом тривожності Р. Теммла, М. Доркі та В. Амена, який часто називають «Вибери потрібне обличчя» і застосовується для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (приблизно 4–7 років).

Тест складається з 14 сюжетних малюнків, що зображують типові для життя ситуації (гра з іншими дітьми, укладання спати, догляд гігієни тощо). На кожному малюнку особа дитини не намальована - це контур. Поруч пропонуються два варіанти обличчя:

😊 - усміхнене (без тривоги)

☹️ - сумне/стривожене

Дитина обирає те обличчя, яке, на її думку, відповідає ситуації.

Оцінювання відповідей

1. Проста бальна система

Для кожного з 14 малюнків:

1 бал - якщо дитина обирає спокійне/усміхнене обличчя

0 балів - якщо дитина обирає тривожне/сумне обличчя

Максимальна сума балів - 14 балів (Таблиця 2.2).

Таблиця 2.2 - Інтерпретація результатів

Кількість балів	Рівень тривожності
12–14	Низький рівень тривожності - дитина добре адаптована, емоційно стабільна в різних ситуаціях.
8–11	Середній рівень тривожності - помітні певні тривожні реакції, особливо в складних ситуаціях.
0–7	Високий рівень тривожності - показує значну тривогу або небезпеку емоційної напруги в поведінці.

Визначимо, які аспекти тривожності оцінюються. Методика дає не тільки бальний результат, але й якісний аналіз, що дозволяє виявити:

- ситуації, які викликають найбільше тривоги (наприклад, контакт з іншими дітьми, самостійні дії тощо);
- чи дитина відчуває загальний страх від розлуки, від когось із дорослих або від конкретних умов;
- емоційні схильності, що можуть бути пов'язані з особистісними або сімейними факторами.

Зазначимо, що: тест не діагностує психічні розлади, він лише дозволяє оцінити рівень загальної тривожності, реакцій на стресові ситуації та емоційну чутливість. Результати краще інтерпретувати у поєднанні з іншими методиками (наприклад, спостереженнями, опитуванням батьків або педагогів).

Дані вносяться у таблицю, де по кожному малюнку фіксується:

- ситуація;
- вибір дитини (усміхнене/сумне);
- бал;
- додаткові словесні коментарі (якщо дитина пояснює свій вибір).

3. Методологія аналізу фрустрації для діагностики мотивації навчання С. Розенцвейга.

Методологія аналізу фрустрації за проективною методикою С. Розенцвейга використовується для діагностики мотивації навчання через типи реакцій на фрустраційні ситуації).

Це проектна (проективна) техніка, яка дозволяє вивчати реакції особистості на фрустраційні (перешкоджені) ситуації через аналіз відповідей на серію картинок-сценок.

Методика містить 24 малюнки, кожен із яких зображує ситуацію фрустрації - коли одна особа перешкоджає досягненню мети іншої. Обстежуваний має заповнити порожній «балончик» зі словами відповіді персонажа, що зазнає фрустрації.

Ця техніка дає змогу:

- виявити типи реакцій на перешкоди;
- оцінити орієнтацію мотивації особистості;
- зрозуміти, як дитина справляється із фрустрацією у навчальних та взаємодійних ситуаціях;
- виявити зв'язки між мотиваційними стратегіями та поведінкою в умовах складнощів.

При проведенні дослідження показують кожний малюнок обстежуваному (можна індивідуально або групово). Необхідно попросити дитину добудувати репліку (слова) реакції персонажа у порожньому балончику.

Відповідь записують дослівно.

Що оцінюється:

а) Напрямок фрустраційної реакції:

- на себе (інтра-агресія) - дитина спрямовує реакцію всередину (самокритика, страх, самообвинувачення);
- на інших (екстра-агресія) - спрямовує назовні (звинувачення, агресивні відповіді);
- уникаюча (відхідна, нейтралізуюча) - ігнорування проблеми, спроба уникнути конфлікту або повернутись до попереднього стану.

б) Тип фрустраційних стратегій:

- Конструктивні (адаптивні) - шукає шляхи розв'язання, залучає підтримку, пропонує компроміс;
- Деструктивні (негативні) - агресивні, обвинувальні, неконструктивні відповіді;
- Нейтральні чи унікальні - стерті відповіді без чіткої реакції.

Схема оцінювання включає кодування кожної відповіді:

- присвоюється категорія відповідно до напрямку дії (інтра-, екстра-, унікальна).

Підрахунок частоти реакцій кожного типу:

- скільки разів дитина виявляла кожен тип фрустраційної відповіді.

Визначення профілю реакцій:

- переважаючі типи реакцій та їхня частотність.

Таблиця 2.3 - Інтерпретація результатів

Профіль реакцій	Що це може означати
Переважаюча інтра-агресія	Дитина тяжіє до самокритики, часто переживає невдачі як власну провину; можлива тривожність чи низька мотивація до ризику.
Переважаюча екстра-агресія	Схильність до зовнішніх пояснень невдач, конфліктів, може виявлятися агресивна стратегія поведінки; мотивація зосереджена на результаті без врахування процесу.
Переважаючі унікальні/нейтральні реакції	Дитина уникає конфліктів або не визначає чіткої стратегії подолання; мотивація може бути слабкою або нестійкою.

Така інтерпретація може виявити тенденції у мотивації навчальної діяльності:

- адаптивні реакції пов'язані з високою мотивацією до навчання;

- неадаптивні реакції свідчать про низьку мотивацію або труднощі у подоланні навчальних перешкод.

Методика є проєктивною, тому результати потребують комплексного інтерпретування разом з іншими даними (спостереження, опитування, інші тести).

4. Експертна оцінка або картка спостереження вихователя.

Наведемо приклад картки спостереження вихователя (або експертної оцінки), яка буде використана для оцінки дитячо-батьківської емоційної взаємодії та емоційного розвитку дошкільника в межах психологічного дослідження (Таблиця 2.4).

Таблиця 2.4 - Картка спостереження вихователя за емоційним розвитком дитини

ПІБ дитини: _____ | Вік: _____ років | Група: _____ | Дата: _____ |

Критерій/Ознака	Опис прояву	Оцінка (1–3 бали)
1. Виразність емоцій (міміка, інтонація, жести)	Як дитина демонструє свої емоції?	☐ 1 ☐ 2 ☐ 3
2. Розпізнавання емоцій інших	Чи розуміє емоційний стан інших?	☐ 1 ☐ 2 ☐ 3
3. Емпатія	Чи виявляє співпереживання?	☐ 1 ☐ 2 ☐ 3
4. Емоційна саморегуляція	Як реагує на конфлікти/відмову?	☐ 1 ☐ 2 ☐ 3
5. Поведінка у фрустраційних ситуаціях	Чи є агресія, замикання, сльози?	☐ 1 ☐ 2 ☐ 3
6. Стосунки з однолітками	Наскільки дитина відкрита до взаємодії?	☐ 1 ☐ 2 ☐ 3
7. Поведінка під час розлуки з батьками	Чи переживає, чи легко адаптується?	☐ 1 ☐ 2 ☐ 3
8. Реакція на зауваження дорослих	Сприймає конструктивно чи протестує?	☐ 1 ☐ 2 ☐ 3
9. Емоційна залежність від дорослих	Чи постійно потребує уваги, підтримки?	☐ 1 ☐ 2 ☐ 3
10. Загальний емоційний фон дитини	Весела, тривожна, сумна, дратівлива?	☐ 1 ☐ 2 ☐ 3

Оцінювання:

1 бал – не виражено/виявляється рідко;

2 бали – помірно виражено/ситуативно;

3 бали – виражено чітко/постійно.

Загальні спостереження вихователя: _____

Підпис вихователя: _____

5. Опитувальник дитячо-батьківської емоційної взаємодії» (ОДРЕВ) О.І. Захарової

Дана методика використовується у психологічних дослідженнях і практиці в емпіричних дослідженнях сімейних взаємин.

ОДРЕВ (також зустрічається як ОДБЕВ - «Опитувальник дитяче-батьківських емоційних взаємовідносин») - стандартизований опитувальник для батьків, що дозволяє оцінити рівень емоційної взаємодії між батьком/матір'ю та дитиною дошкільного віку. Методика призначена для опосередкованого виявлення ступеня вираженості параметрів емоційної взаємодії між батьком (матір'ю) і дитиною.

Складається з 66 тверджень (запитань), які оцінюються батьком/матір'ю. Питання спрямовані на оцінювання різних аспектів емоційної взаємодії, таких як:

- здатність розуміти емоційний стан дитини,
- чутливість і увага до потреб дитини,
- емоційна підтримка,
- спосіб реагування на емоції дитини,
- поведінкові прояви емоційної взаємодії.

Опитувальник об'єднує твердження в кілька блоків або параметрів, що дозволяє оцінювати специфічні сторони емоційної взаємодії.

Результати можуть бути використані для:

- психологічного аналізу сімейних відносин,
- дослідження психо-емоційного клімату в сім'ї,
- виявлення сильних і слабких сторін емоційної взаємодії.

Методика використовується в психологічних дослідженнях (наприклад, у вивченні стилів взаємодії в парі «мати–дитина»), клінічній практиці для оцінки сімейної взаємодії та емоційного благополуччя дітей і батьків, освітніх і корекційних програмах.

Опитувальник заповнюється одним із батьків (або опікунів) щодо їхнього сприйняття взаємодії з дитиною.

Кожне твердження оцінюється за певною шкалою (часто за Лікертом), після чого підраховується бал для кожного параметра та загальний профіль емоційної взаємодії.

Подамо короткий опис основних методів оцінювання, які будемо використовувати в психологічному емпіричному дослідженні, зокрема під час аналізу впливу батьківських моделей поведінки на емоційний розвиток дошкільників.

Методи оцінювання: порівняльний аналіз, кореляційний аналіз, факторний аналіз, контент-аналіз.

1. Порівняльний аналіз

Мета: порівняти показники між двома або більше групами (наприклад, діти з різними типами батьківської взаємодії).

Дозволяє виявити:

- а) чи існують статистично значущі відмінності між групами;
- б) які батьківські моделі сприяють кращому емоційному розвитку.

Приклад: порівняння рівня тривожності у дітей з високим та низьким рівнем емоційної підтримки від батьків.

2. Кореляційний аналіз

Мета: виявити зв'язок (ступінь взаємозалежності) між двома змінними.

Дозволяє виявити:

- а) чи існує лінійний зв'язок між, наприклад, рівнем емоційної взаємодії з батьками та рівнем соціального інтелекту;
- б) сила і напрям зв'язку (позитивна/негативна кореляція).

Показник: коефіцієнт кореляції (r), від -1 до $+1$.

Приклад: $r = -0.6$ між контролюючою поведінкою батьків і розвитком емоційної саморегуляції $\rightarrow$ негативний сильний зв'язок.

3. Факторний аналіз

Мета: зменшити кількість змінних, виділивши приховані фактори, що

пояснюють структуру даних.

Дозволяє виявити:

а) які латентні (приховані) компоненти впливають одночасно на кілька показників;

б) групування ознак у логічні блоки.

Приклад: виявлено, що фактор «емоційна підтримка» об'єднує такі показники: позитивна взаємодія, емпатія, низький рівень тривожності.

4. Контент-аналіз

Мета: систематичне вивчення вербального або графічного матеріалу (відповідей дітей, коментарів батьків, малюнків тощо).

Що дозволяє виявити:

а) частоту та якісні особливості вживаних слів, образів, емоцій;

б) приховані установки, тривожні прояви, типові патерни.

Приклад: аналіз відповідей дітей на малюнках: у дітей з емоційною депривацією частіше з'являються мотиви страху, агресії, самотності.

2.2 Організація емпіричного дослідження

2.2.1 Констатувальний та формуючий етапи експерименту

Експериментальне дослідження здійснювалося поетапно та включало три взаємопов'язані етапи: констатувальний (діагностичний), формувальний і контрольний (Схема 2.1).

I етап - діагностичний (констатувальний)

Мета: виявлення вихідного рівня емоційних станів дітей дошкільного віку та особливостей дитячо-батьківських відносин.

Завдання:

- визначити рівень тривожності та емоційного самопочуття дітей;
- дослідити самооцінку дошкільників;

- проаналізувати стилі батьківського ставлення;
- встановити взаємозв'язок між емоційними станами дітей і батьківськими моделями поведінки.

Методи і методики: спостереження, бесіди, проєктивні методики, опитувальники для батьків.

Результат: визначення рівнів емоційного розвитку (низький, середній, високий) та обґрунтування необхідності формувального впливу.

II етап - формувальний

Мета: оптимізація емоційних станів дітей та гармонізація дитячо-батьківських відносин шляхом цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу.

Завдання:

- а) розвиток емоційної компетентності дітей;
- б) формування навичок емоційної саморегуляції;
- в) корекція неефективних батьківських моделей поведінки;
- г) підвищення психологічної компетентності батьків.

Зміст роботи: корекційно-розвивальні заняття з дітьми, консультації та психоосвітня робота з батьками, взаємодія з вихователями.

Результат: позитивна динаміка емоційних станів дітей і покращення якості дитячо-батьківських відносин.

III етап - контрольний

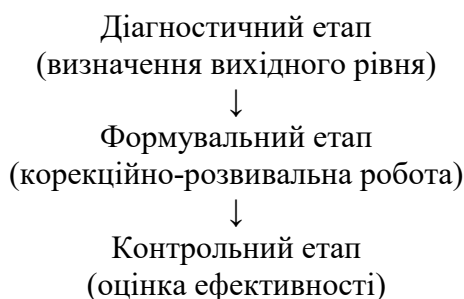
Мета: перевірка ефективності впроваджених шляхів оптимізації.

Завдання:

- а) повторна діагностика емоційних станів дітей;
- б) порівняльний аналіз результатів до і після формувального впливу;
- в) оцінка результативності експериментальної програми.

Методи: повторне застосування діагностичних методик, кількісний і якісний аналіз даних.

Результат: підтвердження або спростування гіпотези дослідження, формулювання висновків.

Узагальнена схема 2.1 – Етапи експериментального дослідження

Метою констатувального етапу експерименту було виявлення вихідного рівня емоційних станів дітей дошкільного віку та особливостей дитячо-батьківських відносин, а також визначення наявних проблем і факторів, що впливають на емоційний розвиток дошкільників.

На цьому етапі здійснювалося комплексне психодіагностичне обстеження дітей та їхніх батьків з використанням валідних і надійних методик, адаптованих до вікових особливостей дошкільників. Основна увага приділялася оцінюванню рівня тривожності, емоційного самопочуття, самооцінки дітей, а також аналізу стилів батьківського ставлення та характеру емоційних зв'язків у сім'ї.

У межах констатувального етапу застосовувалися методи спостереження, бесіди, проєктивні малюнкові методики та опитувальники для батьків. Отримані результати дозволили виокремити типові труднощі в емоційній сфері дошкільників, зокрема підвищений рівень тривожності, нестійкість емоційних реакцій, а також дисгармонійні моделі дитячо-батьківських відносин.

На підставі аналізу результатів констатувального етапу було визначено рівні сформованості емоційного розвитку дітей (низький, середній, високий) та обґрунтовано необхідність упровадження формувального впливу, спрямованого на оптимізацію емоційних станів і покращення дитячо-батьківських відносин.

У констатувальному (діагностичному) етапі експерименту використовувалися методи оцінки інтелектуального розвитку дітей дошкільного віку в різних формах проектування дитячої діяльності. У

контрольних групах, серед іншого, досліджувався вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційне благополуччя дітей дошкільного віку, але з використанням традиційного змісту, методів та форм проектування діяльності.

У діагностичному етапі емпіричного дослідження оцінювався вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційне благополуччя дітей дошкільного віку. Діагностичний інструментарій розроблено на основі виявлених параметрів, а інтегративна оцінка забезпечила комплексне уявлення про батьківсько-дитячі стосунки.

Розвиток батьківсько-дитячих стосунків у дітей дошкільного віку досліджувався за допомогою діагностичного інструментарію, включаючи психологічні методи – комплекс усталених процедур. Для вивчення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційне благополуччя дітей дошкільного віку в досліджуваній групі на основі результатів дослідження були визначені критерії та показники, а також підібрані відповідні діагностичні методи. Вони представлені в діагностичній картці (таблиця 2.5).

Таблиця 2.5 - Діагностична карта

Показники батьківсько-дитячих відносин	Діагностичні методики
Наявність мотивів у розумовій діяльності	Експрес-діагностичний тест соціального інтелекту (на основі Гілфорда/Михайлової)
Визначення рівня тривожності	Тест на тривожність Р. Таммла, М. Доркі та В. Амена
Прогнозування емоційної реакції дитини дошкільного віку на невдачі	Методика для діагностики навчальної мотивації «Малювальна фрустрація» С.Розенцвейга
Отримання експертної оцінки на кожного випробуваного	Експертна оцінка вихователя. Карта спостереження
Визначення емоційної взаємодії батьків і дітей	Опитувальник емоційної взаємодії батьків і дітей (ОЕВД) Є. І. Захарової.

Метою формувального етапу експерименту було цілеспрямоване впровадження психолого-педагогічних заходів, спрямованих на оптимізацію емоційних станів дітей дошкільного віку та гармонізацію дитячо-батьківських відносин, а також перевірка ефективності розроблених шляхів оптимізації.

Формувальний етап передбачав реалізацію комплексу корекційно-розвивальних заходів, які включали роботу з дітьми, батьками та педагогами. З дітьми проводилися заняття, спрямовані на розвиток емоційної обізнаності, формування навичок розпізнавання й вербалізації емоцій, а також розвиток умінь емоційної саморегуляції. У роботі використовувалися ігрові, арттерапевтичні та казкотерапевтичні методи.

Характеристика вибірки дослідження: у експериментальному дослідженні взяли участь 20 сімей, які виховують дітей дошкільного віку. Серед них 17 сімей є повними, у яких дитина виховується обома батьками, та 3 сім'ї - неповними, де виховання дитини здійснює один із батьків. Усі діти відвідують заклад дошкільної освіти.

Вибірка є однорідною за віковими характеристиками дітей та умовами освітнього середовища, що забезпечує коректність порівняння результатів на різних етапах експерименту. Дослідження проводилося з дотриманням принципів добровільності, конфіденційності та етичних норм психологічної роботи.

Наведемо таблиці результатів формувального експерименту
(n = 20 дітей / 20 сімей)

Таблиця 2.6 - Рівні емоційного розвитку дітей дошкільного віку на констатувальному та контрольному етапах експерименту

Рівень емоційного розвитку	Констатувальний етап	Контрольний етап
Високий	4 дитини (20 %)	9 дітей (45 %)
Середній	10 дітей (50 %)	9 дітей (45 %)
Низький	6 дітей (30 %)	2 дитини (10 %)
Разом	20 (100 %)	20 (100 %)

Таблиця 2.7 - Динаміка рівня тривожності дітей дошкільного віку до та після формувального впливу

Рівень тривожності	До формувального впливу	Після формувального впливу
Високий	7 дітей (35 %)	3 дитини (15 %)
Середній	9 дітей (45 %)	10 дітей (50 %)
Низький	4 дитини (20 %)	7 дітей (35 %)
Разом	20 (100 %)	20 (100 %)

Таблиця 2.8 - Зміни показників самооцінки дошкільників у процесі формувального експерименту

Рівень самооцінки	До формувального впливу	Після формувального впливу
Адекватна	8 дітей (40 %)	13 дітей (65 %)
Занижена	7 дітей (35 %)	4 дитини (20 %)
Завищена	5 дітей (25 %)	3 дитини (15 %)
Разом	20 (100 %)	20 (100 %)

Таблиця 2.9 - Рівні сформованості дитячо-батьківських відносин у досліджуваних сім'ях

Рівень взаємин	До формувального впливу	Після формувального впливу
Гармонійний	6 сімей (30 %)	12 сімей (60 %)
Відносно гармонійний	8 сімей (40 %)	6 сімей (30 %)
Дисгармонійний	6 сімей (30 %)	2 сім'ї (10 %)
Разом	20 (100 %)	20 (100 %)

Отримані результати свідчать про позитивну динаміку емоційних станів дітей дошкільного віку після впровадження формувального впливу. Зокрема, кількість дітей з високим рівнем емоційного розвитку зросла з 20 % до 45 %, тоді як частка дошкільників із низьким рівнем зменшилася з 30 % до 10 %.

Аналіз рівня тривожності засвідчив зменшення кількості дітей з високим рівнем тривожності та збільшення частки дітей з низьким рівнем, що вказує на стабілізацію емоційного стану. Позитивні зміни також спостерігаються у сфері самооцінки дошкільників, що проявляється у зростанні кількості дітей з адекватною самооцінкою.

Окрім цього, зафіксовано суттєве покращення якості дитячо-батьківських відносин у досліджуваних сім'ях, зокрема збільшення частки гармонійних взаємин, у тому числі в сім'ях з неповною структурою, що підтверджує ефективність реалізованих психолого-педагогічних заходів.

Робота з батьками була спрямована на підвищення їхньої психологічної компетентності щодо впливу власних моделей поведінки на емоційний розвиток дитини. Вона включала консультації, бесіди, психоосвітні заходи та рекомендації щодо формування емпатійного, підтримувального стилю взаємодії з дитиною.

Паралельно здійснювалася взаємодія з вихователями закладу дошкільної освіти з метою узгодження виховних підходів і створення емоційно безпечного освітнього середовища.

Після завершення формувального етапу було проведено повторну діагностику з використанням тих самих методик, що й на констатувальному етапі. Порівняльний аналіз отриманих результатів дав змогу оцінити динаміку змін в емоційних станах дітей та особливостях дитячо-батьківських відносин, а також зробити висновки щодо ефективності впроваджених психолого-педагогічних заходів.

Отже, поетапна організація експериментального дослідження, що включала констатувальний та формувальний етапи, забезпечила можливість всебічного вивчення проблеми емоційного розвитку дошкільників і перевірки ефективності запропонованих шляхів оптимізації емоційних станів та дитячо-батьківських відносин.

2.2.2 Контрольний етап експерименту

Контрольний етап дослідження передбачає підсумкову перевірку ефективності впливу батьківських моделей поведінки на емоційний розвиток дітей дошкільного віку. Він дає змогу оцінити динаміку змін у показниках емоційної сфери дітей після проведення формувального етапу або

впровадження психокорекційних заходів.

Мета етапу: виявити зміни в емоційному розвитку дошкільників у зв'язку з особливостями батьківських моделей поведінки, що були визначені та/або скориговані в ході дослідження.

Завдання:

1) Повторне використання психодіагностичних методик, застосованих на констатувальному етапі (зокрема, опитувальника ОДРЕВ / ОДБЕВ).

2) Порівняння отриманих результатів з даними первинного діагностування.

3) Аналіз динаміки емоційного стану та особливостей дитячо-батьківської взаємодії.

4) Формулювання висновків щодо впливу батьківських моделей поведінки на емоційний розвиток дитини.

Методи дослідження:

а) Опитувальник ОДРЕВ (Є. І. Захарова) - для оцінки змін у якості емоційної взаємодії.

б) Спостереження за поведінкою дітей у ситуаціях соціальної взаємодії.

в) Бесіди з батьками, які пройшли певну корекційну чи просвітницьку програму.

г) Інші методики (залежно від структури дослідження): наприклад, тест «Дім-Дерево-Людина», шкала емоційної чутливості, соціометрія в групі.

Обробка результатів:

Кількісний аналіз за шкалами ОДРЕВ (наприклад, «емоційне прийняття», «доступність емоційного контакту», «надконтроль»).

Статистичне порівняння середніх показників (t-критерій Стьюдента, χ^2).

Побудова графіків змін.

Очікувані результати:

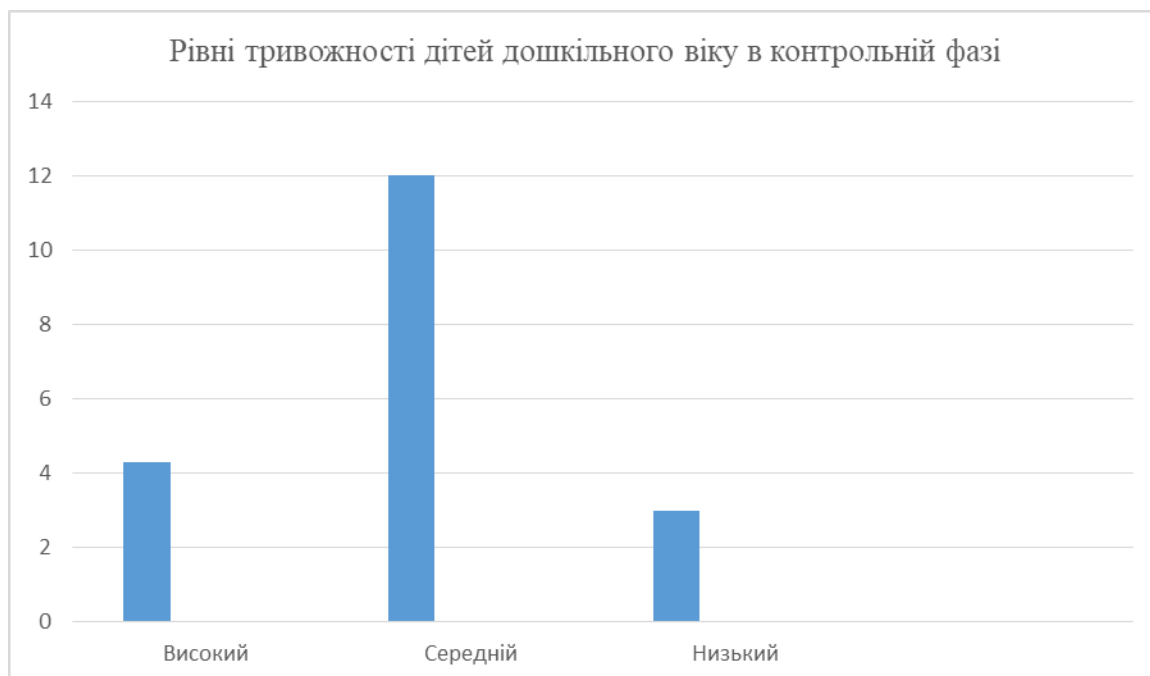
- Збільшення рівня емоційного прийняття батьками дитини.

- Зменшення проявів надмірного контролю або байдужості.
- Покращення емоційного самовираження дитини, її здатності до співпереживання.
- Посилення позитивної динаміки у розвитку базових емоційних навичок (ідентифікація, регуляція, вираження).

Психолого-освітні характеристики:

1. Інтелектуальний розвиток. Інтелектуальний розвиток групи середній (4 бали за 5-бальною шкалою).
2. Ставлення дітей до інтелектуального розвитку. Діти виявляють інтерес та бажання навчатися. Вони із задоволенням взаємодіють зі своїми однокласниками та вчителем і допомагають своїм однокласникам, коли це необхідно.
3. Дисципліна в класі. Діти уважні на уроці та керуються вчителем.

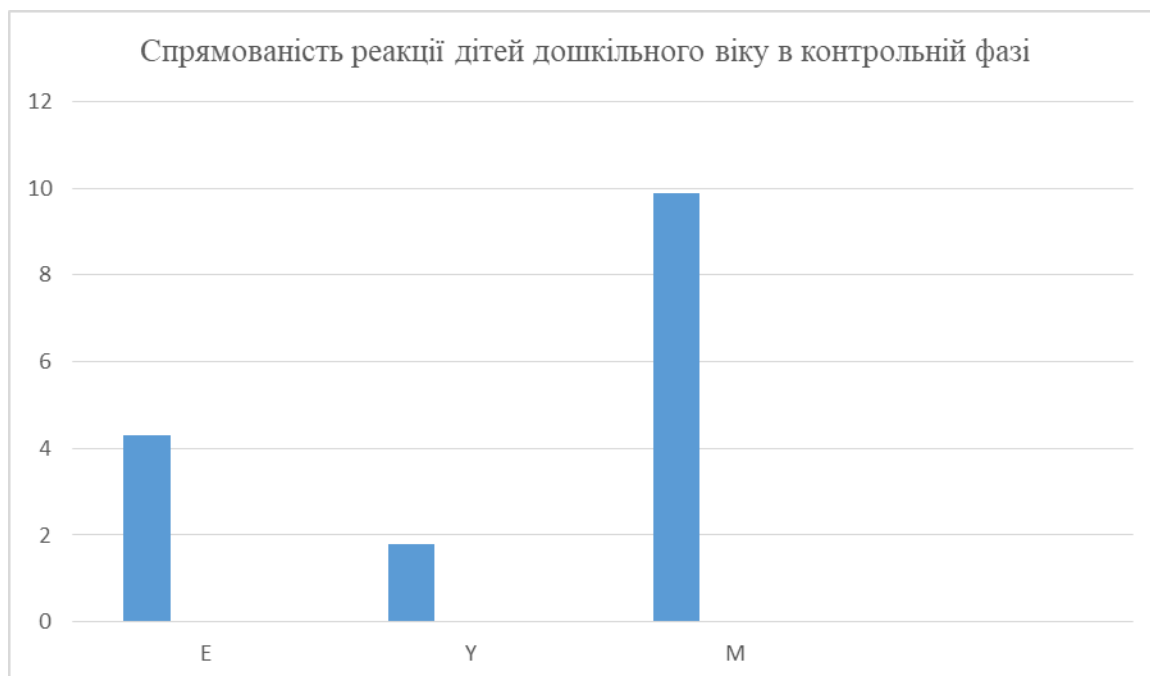
Такий диференційований підхід до дітей забезпечує успіх в інтелектуальному та емоційному розвитку та пробуджує інтерес до інтелектуального розвитку, прагнення до нових знань, розвиток здібностей дітей.

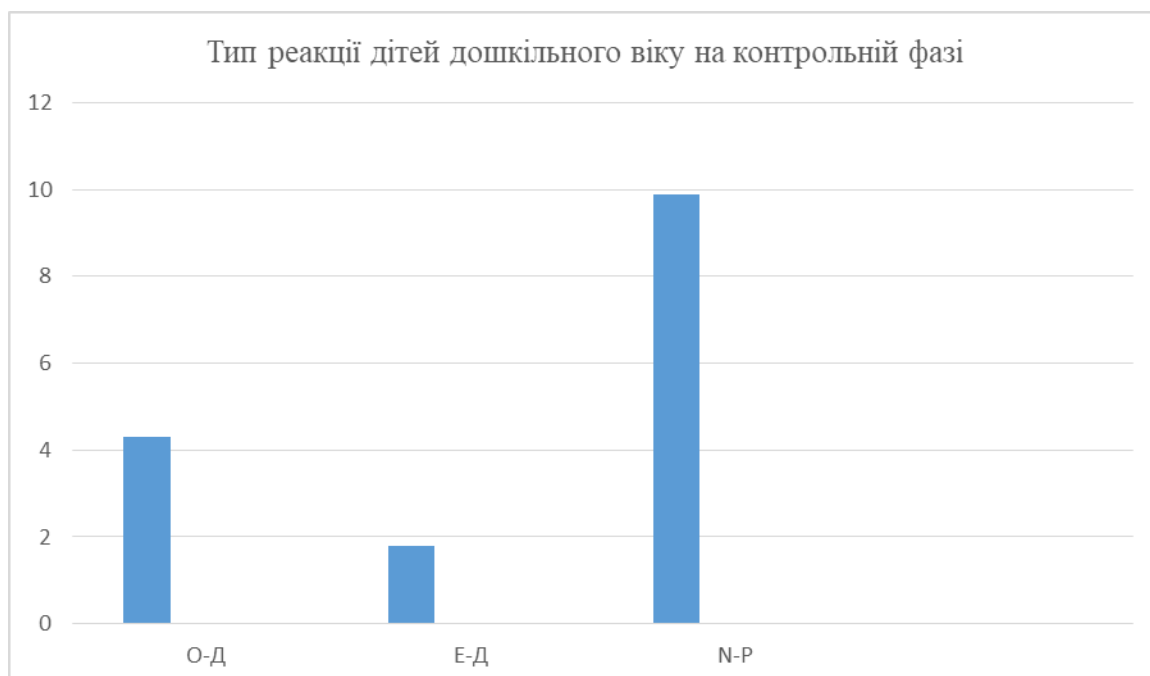
Діаграма 2.1 - Рівні тривожності дітей дошкільного віку в контрольній фазі

Діагностика рівнів тривожності дітей в контрольній фазі діагностики представлена на діаграмі 2.1. Таблиця з цифровими та числовими значеннями рівнів тривожності дітей в контрольній фазі діагностики наведена в таблиці 2.2 (Додаток А).

4. Фрустраційний аналіз результатів тесту фрустрації Розенцвейга з малюванням. Таблиця з цифровими та числовими значеннями рівнів тривожності дітей в контрольній фазі діагностичної процедури представлена в таблиці 2.3 (Додаток А).

Діаграма 2.2 - Рівень тривожності та спрямованість реакції дітей дошкільного віку в контрольній фазі

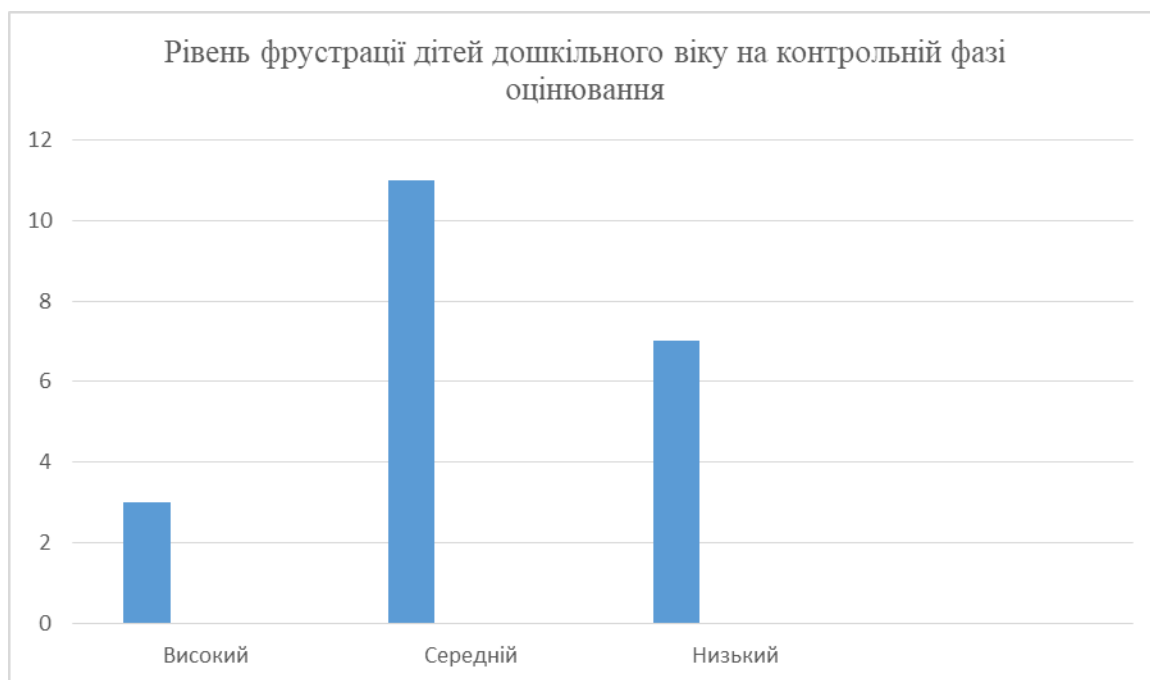

Діаграма 2.3 - Рівень тривожності та тип реакції дітей дошкільного віку на контрольній фазі

Висновок: Було обстежено 20 дітей дошкільного віку. З них у наступних осіб виявлено фрустрацію на контрольній фазі діагностичної процедури: високий рівень – 3 особи, середній рівень – 11 осіб, низький рівень

– 7 осіб.

Діагностика рівнів фрустрації у дітей дошкільного віку на контрольній фазі оцінювання показана на діаграмі 2.4.

Діаграма 2.4 – Рівень фрустрації дітей дошкільного віку на контрольній фазі оцінювання

Ці показники інтерпретуються наступним чином:

12–10,5 (15–13,5) – дитина добре інтегрована в суспільство;

10–8 (13–11) – інтеграція загалом успішна, але дитина періодично відчуває напругу (переважно у стосунках з дорослими, які не є близькими родичами, наприклад, з вчителями);

7,5–6,5 (10,5–7,5) – фруструючі ситуації виникають часто, але дитина самостійно з ними справляється;

6–4 (7–5,5) – тривога та напруга супроводжують кожну діяльність дитини дошкільного віку; їй потрібна підтримка вихователів для подолання перешкод;

3,5–2 (5–2,5) – дитина часто відчуває тривогу, яка іноді переростає в агресію до однолітків;

1,5–1 (2–1) – напруга та агресія спрямовані на всіх в її оточенні; їй

потрібна професійна допомога, щоб впоратися.

Результати дослідження наведено в таблиці 2.4. Таблицю з цифровими та числовими значеннями результатів адаптації дітей можна знайти в таблиці 2.3 (Додаток Б).

Згідно з цим, високий рівень фрустрації виявлено у 3 дітей, середній рівень – у 10 дітей, а низький рівень – у 7 дітей.

Відповідно, більшість дітей показали середній рівень фрустрації (добра соціальна інтеграція), значна частина показала низький рівень фрустрації (погана соціальна інтеграція), і лише троє осіб показали високий рівень фрустрації.

4. Експертна оцінка вихователями. Інтерв'ю проводилися індивідуально, у підгрупах та в групах. Діти дошкільного віку виконували різні завдання, поставлені експериментатором. Всі результати були зафіксовані в протоколі індивідуальної оцінки. Протокол індивідуальної оцінки можна знайти в додатку.

Діагностична процедура: «Експертна оцінка вихователями». Метою цього дослідження є отримання експертної оцінки для кожної дитини, замовленої вихователями, щодо таких параметрів:

- Розуміння власних емоцій та їх вільного вираження;
- Розуміння та пояснення намірів, мотивації та бажань інших;
- Розуміння та пояснення власних намірів, мотивації та бажань;
- Здатність дитини регулювати емоції;
- Здатність дитини регулювати емоції інших;
- Здатність дитини враховувати знання про емоційні стани у власній поведінці.
- Здатність дитини застосовувати знання про емоційний світ для вирішення комунікативних проблем.

У цьому дослідженні використовується метод спостереження за дошкільниками, зокрема за їхньою поведінкою в різних ситуаціях у дитячому садку, а також за пережитими та проявленими емоціями. Усі дані вихователем

вносяться у підготовлену форму (див. Додаток Г). Після збору даних результати оцінюються. Оцінювання проводиться за бальною системою:

«Ніколи» = 0 балів, «Рідко» = 1 бал, «Часто» = 2 бали, «Завжди» = 3 бали.

Отримані бали підсумовуються. Загальний результат свідчить про високий рівень соціально-емоційного інтелекту, який включає розуміння власного емоційного стану, стану інших людей та однолітків, а також здатність контролювати та регулювати свої та чужі емоції.

Оцінка від 17 до 21 бала вважається високим рівнем, оцінка від 14 до 17 балів – середнім рівнем. Оцінка нижче 13 вказує на низький рівень.

Критерії 1, 3 та 6 стосуються рівня тривожності дитини. Критерії 2, 4 та 5 стосуються типу фрустрації, яку переживає дитина.

Критерій 7 стосується соціально-емоційного інтелекту дитини дошкільного віку. Зведену таблицю (2.6) можна створити, використовуючи розраховані вище значення. Таблиця, що містить цифрові та числові значення результатів з усіх попередніх таблиць, включаючи рівні соціально-емоційного інтелекту та адаптаційної тривожності дітей, представлена в Додатку В.

5. «Опитувальник батьківсько-дитячої взаємодії» (ОДБЕВ) Є.І. Захарової. Мета – Опитувальник дозволяє опосередковано визначити ступінь вираженості кожної характеристики взаємодії та кожної окремої діади.

Опитувальник емоційної батьківсько-дитячої взаємодії складається з 66 тверджень і має на меті визначити вираженість 11 параметрів (емоційна взаємодія між матір'ю та дитиною дошкільного віку), які поділені на три розділи.

Перший блок, чутливість, включає:

- здатність сприймати дитину (1, 12, 23, 45, 34, 56);
- розуміння причин стану (2, 13, 24, 35, 46, 57);
- здатність до емпатії (3, 14, 25, 36, 47, 58).

Другий блок, емоційне прийняття, включає:

- почуття, що виникають у матері у стосунках з дитиною (4, 15, 26, 37,

48, 59);

- безумовне прийняття (5, 16, 27, 38, 49, 60);
- ставлення до себе як до батьків (6, 17, 28, 39, 50, 61);
- переважаючий емоційний фон взаємодії (7, 18, 29, 40, 51, 62).

Третій блок взаємодії поведінкових проявів емоцій включає:

- прагнення до фізичного контакту (8, 19, 30, 41, 52, 63);
- надання емоційної підтримки (9, 20, 31, 42, 53, 64);
- орієнтація на стан дитини під час встановлення взаємодій (10, 21, 32, 43, 54, 65);
- здатність впливати на стан дитини (11, 22, 33, 44, 55, 66).

На основі отриманих результатів можна зробити такі висновки: Більшість респондентів демонструють позитивне емоційне ставлення до взаємодії зі своєю дитиною. Зокрема, 75% жінок демонструють високий або середній рівень чутливості, тоді як 35% опитаних жінок з балом нижче середнього можна охарактеризувати як матерів з низькою чутливістю у взаємодії зі своєю дитиною.

63% жінок демонструють емоційне прийняття своєї дитини, тоді як 37% не демонструють безумовного емоційного прийняття.

69% жінок демонструють поведінку у взаємодії з дитиною, тоді як 31% є неефективними в цій поведінці.

2.3 Опис результатів психологічного дослідження

Розглянемо застосування цих висновків з урахуванням психологічних та освітніх методів, що використовуються в нашій роботі.

1. Експрес-діагностичний тест соціального інтелекту (на основі Гілфорда/Михайлової).

Метою цього дослідження є визначення рівня соціального інтелекту у дітей дошкільного віку. Воно складається з чотирьох напрямків:

- Перший напрямок служить для визначення здатності дитини

оцінювати наслідки власної поведінки в певній ситуації та передбачати, що станеться далі. Таким чином, він визначає, як дитина поведе себе у складній ситуації.

– Другий напрямок служить для визначення того, чи може дитина розрізняти емоції та асоціювати різні ситуації або символічні образи з емоцією.

- Третій напрямок оцінює розуміння дитиною змін у значенні виразів, пов'язаних зі зміненням емоційним забарвленням, а також її здатність вибирати відповідне емоційне забарвлення для певної ситуації.

- Четвертий напрямок оцінює, чи розуміє дитина логіку розвитку інтерактивних ситуацій та роль поведінки інших у цих ситуаціях.

Методологія складається з чотирьох тестів:

Перший тест стосується «визначення ставлення до проблемної ситуації». Цей тест складається з двох завдань. Кожне завдання представляє дві сцени, в яких виникає проблемна ситуація, та три сцени, що зображують її подальший розвиток.

У завданні 1 зображено хлопчика, який будує піщаний замок, а за ним інша дитина руйнує піщаний замок. Є три можливі варіанти продовження: дитина протистоїть хулігану; дитина скаржиться дорослому; дитина сидить і плаче.

У завданні 2 зображено дівчинку, яка грає в м'яч з вазою в кімнаті, а її мати махає пальцем за неї. Наступне зображення показує м'яч, який розбиває вазу. Далі йдуть три картинки, що продовжують історію: дівчинка плаче, а мати втішає її; мати та дівчинка щасливо грають у м'яч поруч із розбитою вазою.

Завдання дитини, після перегляду перших двох ілюстрацій, полягає в тому, щоб описати, що сталося і як почувається зображена дитина.

Випробуваному дається така інструкція: «Подивіться на дві картинки. Опишіть, що сталося. Що відчуває дитина? З трьох картинок виберіть ту, яка відбувається далі».

Потім випробуваний вибирає з трьох наданих карток ту, яка, на його думку, найкраще описує ситуацію.

Експериментатор дає таку інструкцію: «Поясніть, чому ви зробили цей вибір. Що відчуває дитина? Що б ви зробили, якби були на цьому місці?»

Другий тест стосується визначення емоцій та здатності асоціювати ситуації з емоцією. Тест складається з двох частин. Перша частина охоплює знання про емоції. Дитині пропонується подивитися на обличчя, що відображають різні емоції, описати їх, а потім показати ті самі емоції самому.

Випробуваний отримує таку інструкцію: «Уважно подивіться на ці обличчя. Чим вони відрізняються? Як вони виглядають? Покажіть те саме обличчя».

Друга частина стосується асоціації ситуацій або символічних зображень з емоцією. Друга частина містить три завдання, кожне з яких складається з трьох зображень.

Перше завдання включає хвору людину, піктограму (великий палець вниз) та собаку з хворою лапою.

Друге завдання включає танцюючу людину, людину, яка запускає феєрверки, та шапку з повітряними кульками - зображення до свята.

Третє завдання включає удар кулаком, сердиту дівчинку та сердитий смайлик. Дитина повинна уважно розглянути всі три зображення в кожному завданні та зрозуміти, яку емоцію представляє кожна фігурка та зображення.

Дитині дається така інструкція: «Уважно подивіться на малюнки. Розкажіть мені, що ви бачите. Яку емоцію вони представляють?» Потім дитину просять пояснити, що відчуває людина, коли відбувається зображена подія.

Третій тест називається: «Правильне використання емоцій під час вимови фрази в заданій ситуації». Третій тест складається з трьох завдань. Кожне завдання починається з емоції та конкретної фрази, яку потрібно вимовити з правильним емоційним забарвленням. Описано три ситуації, в яких задану фразу можна або не можна вимовити з певною емоцією.

Перше завдання стосується емоції смутку/страху. Спочатку дитину просять описати зображену емоцію. Потім їй читають вголос речення «Що ти робиш?», виділене кольором. Після цього їй показують три ситуації: дитина грається на підлозі, а мама щось каже з посмішкою; дівчинка малює за столом, а вчитель щось каже з посмішкою; хлопчик знущується над дівчинкою, а інший хлопчик стурбовано стоїть поруч, намагаючись його зупинити.

Друге завдання ілюструє емоцію гніву. Інструкції такі ж, як і в завданні 1, за винятком того, що речення замінено на «Тихо!». Потім показуються три картинки, що зображують такі ситуації: Вихователька докоряє галасливим дітям пальцем; мати кладе сина спати і щось каже з посмішкою; діти танцюють під музику.

Третє завдання представляє емоцію радості та фразу «Ну, це добре!», а також три картинки, що зображують такі ситуації: Двоє хлопчиків сваряться, їхні обличчя виражають гнів; Мати хвалить хлопчика з посмішкою, гладить його по голові та пропонує йому цукерку; Інша мама сердито сварить його та трясє пальцем; Хлопчик сумно стоїть, опустивши голову.

В усіх трьох завданнях дитині дається така інструкція: «Уважно подивіться на ці три картинки. На якій картинці ви можете сказати фразу, яку ви щойно сказали?» Потім дитину просять згадати ситуацію, в якій ці фрази можна використовувати з таким самим емоційним відтінком. Четвертий тест називається «Що сталося?»

Тут дитина виконує три завдання. Кожне завдання складається з серії картинок, одна з яких відсутня (всього чотири картинки), та трьох варіантів заповнення пропуску. Перша серія картинок зображує кімнату з розкиданими іграшками. Потім до кімнати заходить мати з хлопчиком. Мати суворо дивиться на сина та вказує на безлад. На наступному малюнку є проміжок. А на останньому малюнку мати гладить дитину по голові в чистій кімнаті.

Далі на вибір є три малюнки: хлопчик грається в кімнаті з розкиданими іграшками; хлопчик прибирає в кімнаті; мати прибирає в кімнаті.

Друга серія малюнків показує дітей, які грають у м'яч на узбіччі

дороги. Є три варіанти: жінка сварить дітей і веде їх за руку від дороги; жінка стоїть на дорозі; усміхнена жінка дає солодощі дітям, які відходять від дороги з м'ячем у руках.

Третя серія показує дівчинку та хлопчика з повітряними кульками. Потім повітряна кулька дівчинки відлітає, одного малюнка бракує, а потім хлопчик повертає дівчинці свою повітряну кульку. Є три варіанти: хлопчик сміється над дівчинкою, повітряна кулька якої відлетіла; хлопчик випускає свою повітряну кульку в небо, і дівчинка плаче; дівчинка плаче, а хлопчик задумливо стоїть поруч з нею.

Випробуваному дається така інструкція: «Перед вами малюнки. Будь ласка, скажіть, що на них намальовано. Чого, на вашу думку, бракує? Виберіть малюнок із трьох, який, на вашу думку, найкраще відповідає цій історії».

Після завершення всіх чотирьох тестів результати оцінюються за такими пунктами:

- 3 бали: Дитина правильно відповідає на всі запитання, точно описує ситуацію, самостійно виконує завдання та може добре обґрунтувати свою точку зору.

- 2 бали: Дитина самостійно виконує завдання, неточно та неправильно описує ситуацію та має труднощі з поясненням своєї точки зору.

- 1 бал: Дитина виконує завдання самостійно або за допомогою дорослого, але робить серйозні помилки, неправильно описує ситуацію та не може обґрунтувати свою точку зору.

2. Тест на тривожність Р. Таммла, М. Доркі та В. Амена. Метою цього дослідження є вивчення тривожності дітей стосовно типових повсякденних ситуацій спілкування з іншими людьми. Тест розроблений для дітей віком від 5 до 7 років.

Дослідження тривожності складається з 14 малюнків, що зображують типові ситуації шкільного віку. Кожне зображення представлено у двох примірниках: картки для дівчаток зображують дівчаток, картки для хлопчиків – хлопчиків. Обличчя не зображено, лише контури голів.

Для кожної ситуації показано два малюнки голови дитини: один з посмішкою, інший із сумним виразом. Кожен учасник бачить картки із зображенням ситуацій у заздалегідь визначеному порядку. Потім йому дається інструкція: «Уважно подивіться на малюнок. Який вираз, на вашу думку, у цієї дитини: сумний чи щасливий?» Потім ситуація чітко визначається. Наприклад, пояснення до першої картки: «Він/Вона грається з немовлям». Щоб забезпечити цілісність експерименту, дитині не ставлять жодних додаткових запитань.

Вибір емоції дитиною та її реакція на кожен ситуацію записуються в підготовлену таблицю. Результати тестування аналізуються як кількісно, так і якісно. Рівень тривожності відображає виявлені показники соціально-емоційного інтелекту та адаптації дітей до соціальних ситуацій. Він виявляє ставлення дітей початкової школи до певної ситуації та надає непряму інформацію про характер їхніх стосунків один з одним, а також з дорослими в сім'ї, вчителями та групою однолітків.

3. Методика для діагностики навчальної мотивації «Малювальна фрустрація» С.Розенцвейга.

Метою цього дослідження є прогнозування емоційної реакції дітей дошкільного віку на невдачу та визначення різних механізмів подолання ситуацій, які заважають їм досягти своїх цілей та задовольнити свої потреби. Дитяча версія тесту С. Розенцвейг розроблена для дітей віком від 5 до 13 років.

Тест «Малювання фрустрації» складається з 24 картинок, що зображують різні фруструючі ситуації. Кожна сцена представляє повсякденну ситуацію, яка може виникнути в житті дитини початкової школи. На картках зазвичай зображено дві або більше фігурок без облич. Це має на меті запобігти розпізнаванню дитиною емоцій фігурок у відповідних ситуаціях.

Одна з фігурок – це «фруструюча» фігурка (зазвичай ліворуч на малюнку), яка або провокує другу фігурку (зазвичай праворуч), або описує ситуацію, яка викликає труднощі у фігурки праворуч.

Над головою другої дитини є порожній квадрат. Завдання учня – відповісти за цього персонажа, використовуючи будь-які слова, які спонтанно спадають на думку. Важливо, щоб дошкільник відповідав за зображеного персонажа, а не за себе.

Усі 24 ситуації поділено на дві групи.

Перша група складається з зображень, у яких розчарування викликане перешкодою, що заважає персонажу досягти своєї мети. С. Розенцвейг назвав цю групу «ситуаціями з перешкодами». Ця група включає зображення з 1 по 24.

Друга група складається з ситуацій, у яких головного героя звинувачують або критикують. С. Розенцвейг назвав цю групу «ситуаціями звинувачення». Ця група включає картки з номерами 6, 7, 8, 12, 13, 14, 19 та 22.

Картки з номерами 11 та 15 не можна віднести до жодної з груп.

Перед тестом експериментатор кладе картки перед дитиною та дає такі інструкції: «На столі лежать картинки. На них зображено дітей, які щось кажуть або роблять одне одному. Давайте разом подивимося на першу картинку. На ній зображено дві фігурки. Фігурка ліворуч завжди щось каже другій, а друга відповідає. Що вони дадуть відповідь, запитаєте ви. Але вам потрібно сказати лише те, що перше спадає на думку».

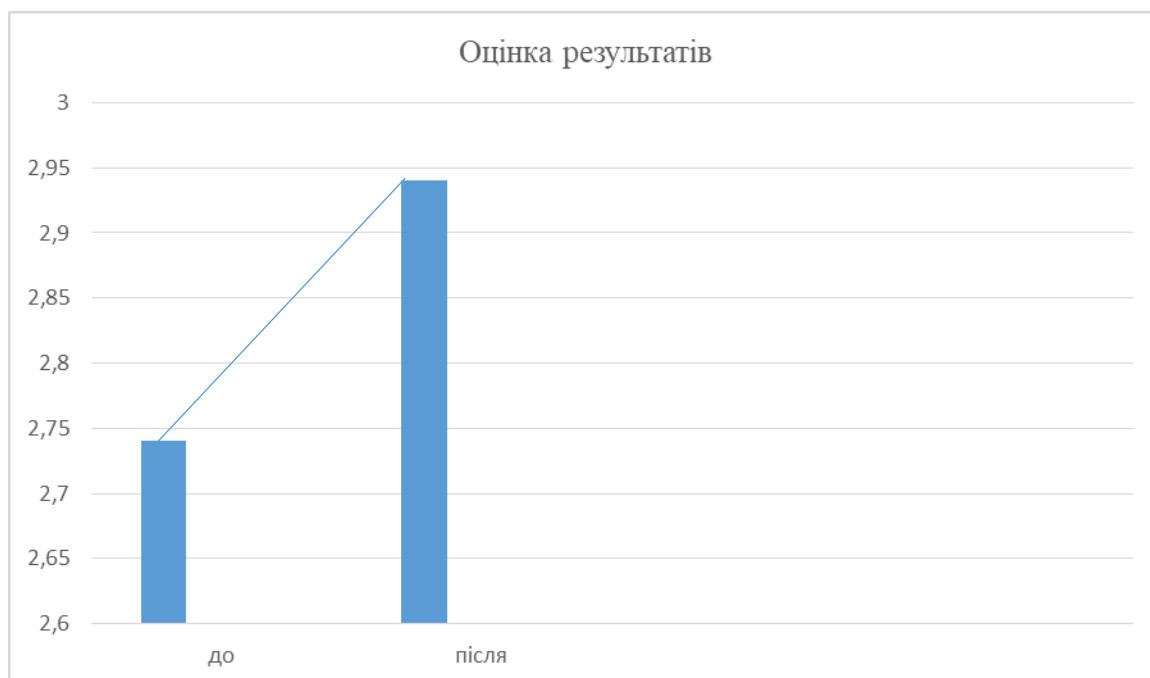
Текст над фігуркою ліворуч читає вголос або експериментатор, або дитина (якщо вона вже вміє читати). Після цього картки з ілюстраціями показуються дитині в порядку, зазначеному в тесті. Щоб зменшити самокритичне ставлення та зосередити увагу на дії та персонажах, дитині потрібно сказати, що кожна відповідь приймається і що немає правильних чи неправильних відповідей. Це також допомагає уникнути можливих запитань від дитини, таких як: «Чи варто мені відповідати як хороший хлопчик/дівчинка чи як поганий хлопчик/дівчинка?»

Усі відповіді дитини ретельно записуються у підготовленому бланку. Під час тесту можуть бути випадки, коли дитина не може відповісти. Це може

бути пов'язано з тим, що дитина не зрозуміла інструкцій. У цьому випадку експериментатор повинен підказувати дитині цілеспрямованими питаннями, щоб отримати відповідь. Питання можуть бути такими: «Як ви думаєте, що відповідає дитина?» або «Що могла б сказати дитина в цій ситуації?» Якщо це трапляється з першим зображенням в оповіданні, експериментатор може перейти до другого зображення та повністю повторити інструкції.

Після завершення всього тесту експериментатор повертається до першого зображення. Бувають також випадки, коли дитина просто не може дати відповідь. У цьому випадку цю картку слід пропустити, а експеримент переходить до наступного. Це необхідно чітко зазначити у бланку.

Якщо дитині важко відповісти на малюнки 1, 2 та 3, експеримент слід припинити. Після проведення дослідження аналізуються всі результати. У дослідженні досліджуються стратегії подолання труднощів та особливості емоційної реакції дитини дошкільного віку на труднощі у спілкуванні з однолітками та дорослими, а також конструктивність поведінки дитини.

Діаграма 2.5 – Оцінка результатів дітей дошкільного віку в дитячому тесті
«Малювальна фрустрація»

С.Розенцвейга до та після експерименту

4. Опитувальник емоційної взаємодії батьків і дітей (ОЕВБД) Є. І.

Захарової.

Для виявлення дитячо-батьківських стосунків як фактора, що впливає на емоційне благополуччя дітей дошкільного віку, було проведено факторний аналіз. Зібрані дані були піддані факторному аналізу за допомогою методу варімакс (Varimax) із застосуванням перетворення Кайзера та методу Р. Кеттелла («кам'янистий осип»).

Метод Varimax із перетворенням Кайзера та методом Кеттелла («кам'янистий осип») - це частина факторного аналізу, який використовується в статистиці й психометрії для зменшення кількості змінних та виявлення прихованих структур у даних.

Ось коротке пояснення кожного з компонентів:

Метод Varimax: це ортогональне обертання факторів після проведення факторного аналізу.

Його мета - максимізувати варіацію навантажень по кожному фактору: зробити фактори більш інтерпретованими. Простими словами, Varimax намагається зробити так, щоб кожна змінна «сильно» навантажувала один фактор, а інші - слабо, що спрощує інтерпретацію.

Перетворення Кайзера (Kaiser Normalization) - це нормалізація факторних навантажень перед обертанням Varimax. Перетворення Кайзера робить внесок у те, щоб всі змінні мали однакову важливість при обертанні. Це стандартна процедура перед Varimax-обертанням у багатьох статистичних програмах (SPSS, R тощо).

Метод Р. Кеттелла – «кам'янистий осип» (Scree Test) - це графічний метод визначення кількості факторів, які слід залишити після факторного аналізу. Створюється діаграма власних значень (eigenvalues), і обираються ті фактори, які йдуть до «перелому» на графіку (до того місця, де власні значення різко перестають зменшуватися і починається «осип»). На графіку це виглядає як «кам'янистий схил» - звідси й назва.

Разом це працює так:

- 1) Проводиться факторний аналіз (наприклад, методом головних компонент).
- 2) За методом Кеттелла визначають кількість факторів для збереження.
- 3) Застосовується нормалізація Кайзера.
- 4) Застосовується обертання Varimax для покращення інтерпретованості факторів.

Для визначення меж інтерпретації факторних навантажень були використані дані А.Л. Комрі. Comrey & Lee (1992) запропонували таблицю оцінки значущості факторних навантажень за абсолютними значеннями (тобто наскільки вагомо змінна пов'язана з фактором):

- ≥ 0.71 — відмінно (excellent)
- ≥ 0.63 — дуже добре (very good)
- ≥ 0.55 — добре (good)
- ≥ 0.45 — середньо (fair)
- ≥ 0.32 — незначно / слабо (poor).

Ці пороги часто використовують при інтерпретації результатів факторного аналізу для того, щоб вирішити, які змінні «міцно» навантажують фактор, а які - слабо чи неінформативно.

Отже, нами були використані стандартизовані пороги значимості факторних навантажень (0.32; 0.45; 0.55; 0.63; 0.71), рекомендовані А. Л. Comrey та Н. В. Lee (1992) для оцінки того, які змінні суттєво пов'язані з факторами.

Факторні навантаження вище 0,94 оцінювалися як відмінні, 0,81 – як дуже добрі, 0,75 – як добрі, 0,65 – як задовільні та 0,52 – як слабкі. Факторні навантаження нижче 0,52 у цьому дослідженні не розглядалися.

Аналіз факторної структури компонентів материнського самосприйняття враховував ваги та зміст факторів, тим самим визначаючи найважливіші детермінанти емоційного благополуччя дітей дошкільного віку.

Дослідження батьківсько-дитячих стосунків як фактора впливу на

емоційне благополуччя дітей дошкільного віку виявило такі характеристики (факторна структура представлена в додатку та в таблицях). Факторна структура батьківсько-дитячих стосунків як фактора впливу на емоційне благополуччя дітей дошкільного віку складається з чотирьох факторів (див. таблицю), які пояснюють 52,82% загальної дисперсії: «Емоційні стосунки в сім'ї», «Спілкування дитини з дорослими та однолітками», «Підтримуюче середовище» та «Впевненість у собі».

Перший фактор, «емоційні стосунки в сім'ї» (дисперсія 20,06):

«здатність сприймати стан дитини» ($r=0,80$),

«здатність впливати на стан дитини» ($r=0,80$),

«переважний емоційний фон взаємодії» ($r=0,70$),

«безумовне прийняття» ($r=0,64$),

«почуття, що виникли у матері під час взаємодії з дитиною» ($r=0,63$),

«надання емоційної підтримки» ($r=0,62$),

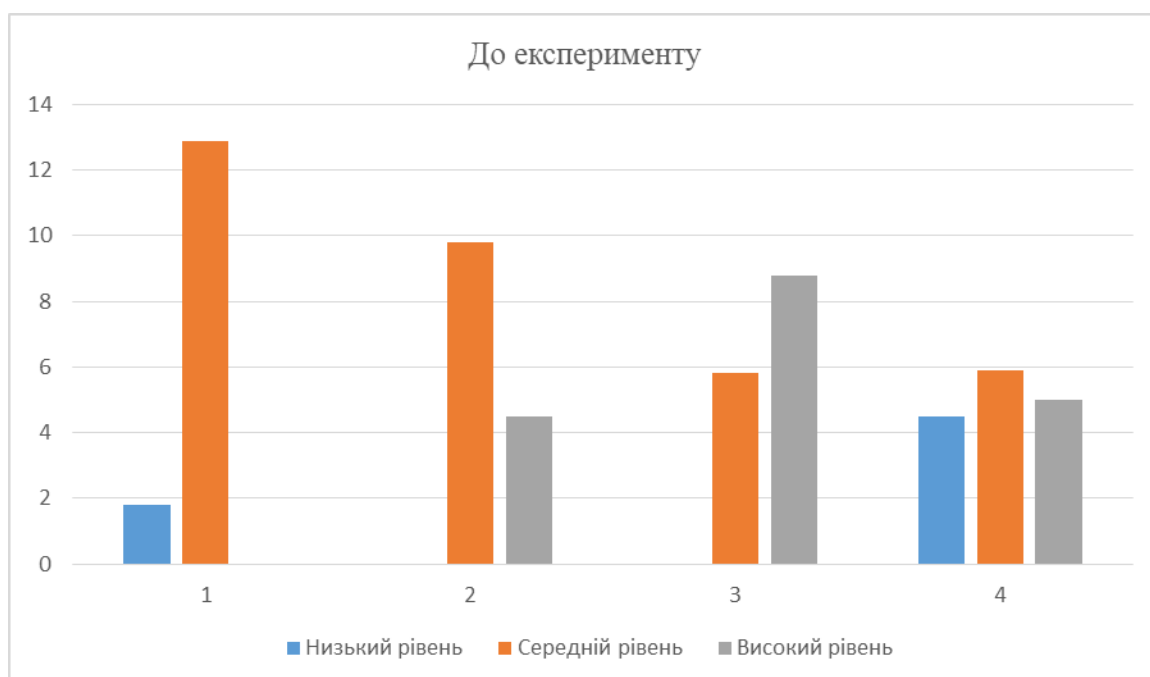
«розуміння причин стану» ($r=0,59$),

«ставлення до себе як до батьків» ($r=0,55$),

«прагнення до домашнього комфорту» ($r=0,55$),

«згуртованість групи однолітків» ($r=-0,64$),

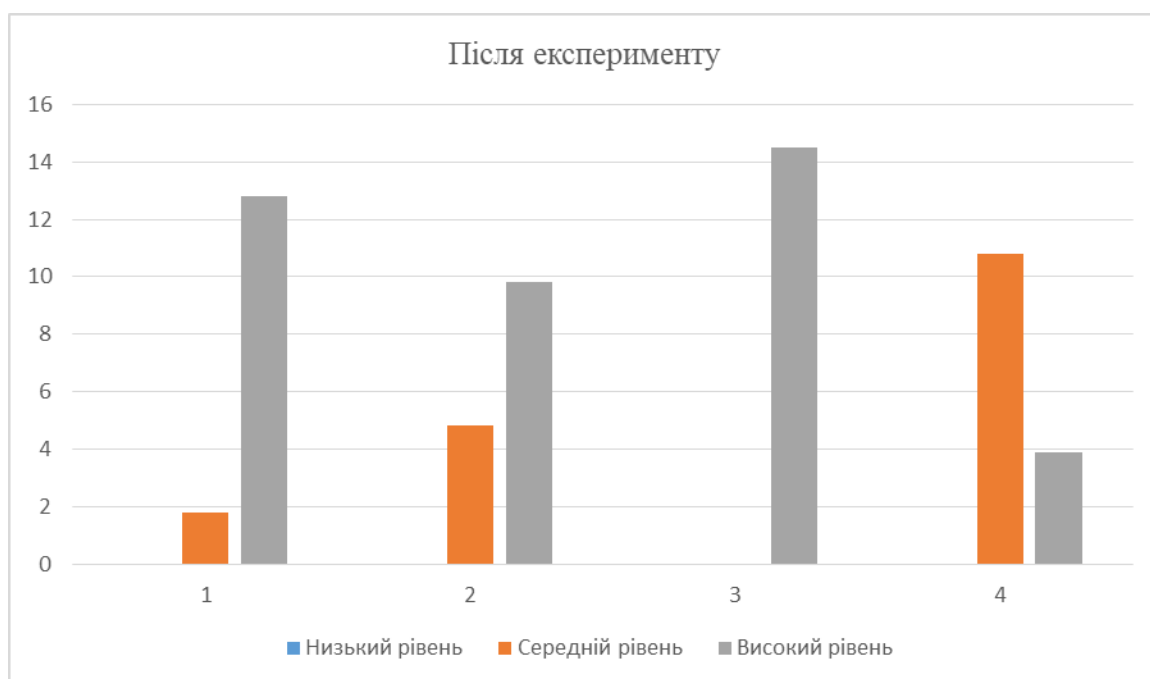
«відсутність бажання до домашнього захисту» ($r=-0,55$).

Діаграма 2.6. – Оцінка результатів щодо залежності емоційного благополуччя дитини від дитячо-батьківських стосунків до експерименту

Для емоційного благополуччя дитини важливі стосунки з батьками та їхня здатність сприймати та впливати на стан дитини. У дитячо-батьківських стосунках переважає емоційний фон взаємодії, що можна пояснити сучасною тенденцією до повернення до емоційних цінностей. Батьки розуміють причини стану своїх дітей, і взаєморозуміння, емпатія, емоційна та моральна підтримка, взаємодопомога стають дедалі важливішими. Почуття, що виникають у матері під час взаємодії з дитиною, відіграють важливу роль у розвитку позитивної особистості у дитини дошкільного віку. Емоційне ставлення матері вважається фундаментальною передумовою базової довіри до світу, основою особистісної стабільності та емоційної стійкості.

Безумовне прийняття дитини батьками є центральною характеристикою емоційних стосунків з дитиною та підкреслює її самооцінку, індивідуальність та право бути собою. Батьки відчують та діють як батьки, виконуючи певні функції. Однак діти не прагнуть домашнього комфорту, і описані вище характеристики жодним чином не впливають на їхні стосунки з однолітками.

Діаграма 2.7 - Результати після експерименту

Другий фактор, «Спілкування дитини з дорослими та однолітками» (дисперсія 11,50), включав «Зосередження уваги на стані дитини під час встановлення взаємодії» ($r = 0,78$),

«Неситуативне, особистісне спілкування» ($r = 0,70$),

«Неагресивність» ($r = 0,70$) та «Ситуативне, ділове спілкування» ($r = -0,71$).

Під час встановлення спілкування батьки зосереджуються на стані дитини.

Ми спираємося на праці відомих науковці, які працювали над психологією дітей та дошкільним віком: П. Р. Чамата, М. Й. Боришевський, Л. Г. Подоляк та інші

— їхні імена зустрічаються у сучасних українських дослідженнях з психічних аспектів розвитку дітей дошкільного віку. Це свідчить про те, що в Україні є власна наукова традиція вивчення дошкільної психології, представлена дослідженнями в рамках наукових установ НАПН та університетів.

Згідно з українською психологічною наукою: «Дошкільний вік у психологічній науці визначається як період активного розвитку та формування особистості дитини» - тобто саме в цей період відбувається поява

самосвідомості й значні новоутворення в особистісній сфері дитини» [25, с.83].

Українські дослідження підкреслюють: «Дошкільний вік - це період розквіту дитячої пізнавальної активності. Особливістю розвитку мовлення є те, що діти засвоюють мову дуже швидко...» [12]. Це добре ілюструє саме якісні зміни психіки дошкільника.

З цих джерел можна побудувати такі формулювання: Дошкільний вік визначається як період активного розвитку та формування особистості дитини, що супроводжується істотними змінами в когнітивній, мовленнєвій та соціально-емоційній сферах [18, с. 2]. У дошкільному віці спостерігається розквіт пізнавальної активності: діти швидко засвоюють мовлення, збагачують словниковий запас і активно взаємодіють із соціальним оточенням.

Отже, суть української наукової позиції:

Дошкільний вік — це період активного цілісного розвитку особистості, коли:

- формується мова та мислення,
- розвивається уявлення про себе і світ,
- відбувається соціалізація,
- дитина здобуває основи самостійності, моральності та творчої активності.

Це - період підготовки до навчання в школі, але не лише в академічному сенсі, а головно в психолого-особистісному та соціальному.

Цей вік характеризується позаситуативним, особистісним спілкуванням, яке є нормою для успішного розвитку. Це найвища форма спілкування між дитиною та дорослим і спрямована на розуміння соціального, а не об'єктивного світу. Дитина дошкільного віку спілкується, не займаючись іншими видами діяльності. Дорослий виступає як компетентна людина, з якою дитина намагається узгодити своє ставлення до навколишнього середовища та виробити спільні погляди та оцінки.

Основною комунікативною потребою дітей є прагнення до

взаєморозуміння та емпатії з боку дорослих, а також до уваги, доброзичливості, співпраці, поваги, визнання та позитивної оцінки. Як наслідок, дитина не проявляє агресії.

Ситуативно-незалежне, особистісне спілкування важливе для емоційного благополуччя, оскільки допомагає дітям дошкільного віку засвоювати та свідомо дотримуватися норм і правил поведінки. Вони вчаться спостерігати за собою ззовні та оцінювати власні дії, що є важливою передумовою для розвитку відповідальної поведінки. Вони розрізняють різні соціальні ролі дорослих (вчитель, лікар, персонал тощо) та відповідно формують свої стосунки.

Ситуативно-конкретне, пов'язане з роботою спілкування втрачає свою важливість, оскільки воно уточнюється в ранньому дитинстві.

Третій фактор, «сприятливе середовище» (дисперсія 10,95):

«бажання домашньої безпеки» ($r = 0,67$),

«здатність слухати» ($r = 0,66$), «інтроверсія» ($r = -0,70$),

«відсутність потреби в домашній безпеці» ($r = 0,67$).

Дитині потрібна домашня безпека. Вона може спокійно та терпляче слухати свого співрозмовника, що, ймовірно, можна пояснити бажанням підтримуючого середовища та інтровертною особистістю. Водночас вона не прагне домашньої безпеки.

Четвертий фактор, «впевненість у собі» (дисперсія 10,29):

«Впевненість у собі» ($r = 0,82$),

«Емпатія» ($r = 0,68$),

«Відсутність потреби в лідерстві» ($r = -0,81$).

Діти дошкільного віку загалом мають здорову самооцінку; вони високо цінують себе, свої характеристики, здібності та сильні сторони; вони впевнені в собі, активні та врівноважені. Оскільки батьки співчують своїм дітям, діти дошкільного віку схильні до співпраці та готові допомогти; вони більш товариські та доброзичливі. Однак вони не прагнуть брати на себе лідерські ролі у своїй групі однолітків.

Підсумовуючи, з результатів дослідження батьківсько-дитячих стосунків як фактора впливу на емоційне благополуччя дітей дошкільного віку можна вивести такі характеристики:

Батьки відіграють центральну роль у розвитку емоційного благополуччя дітей дошкільного віку. Успішне батьківство значною мірою залежить від здатності батьків сприймати та впливати на стан своєї дитини, емоційного фону взаємодії, безумовного прийняття, позитивних почуттів, емоційної підтримки, розуміння причин стану дитини та їхнього ставлення до себе як до батьків.

Спілкування з дорослими та однолітками також є важливою передумовою емоційного благополуччя дітей дошкільного віку.

Діти характеризуються ситуативно-незалежним, особистісним спілкуванням; вони розвинули комунікативні навички та знайшли способи взаємодії з однолітками.

Факторний аналіз також показав, що сприятливе середовище, впевненість у собі та відповідна самооцінка є важливими для емоційного благополуччя дітей дошкільного віку. Таким чином, гіпотеза про те, що стосунки батьків і дітей впливають на емоційне благополуччя дітей дошкільного віку, була підтверджена.

Висновки до розділу 2

У другому розділі було проведено емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення взаємозв'язку між батьківськими моделями поведінки та емоційним розвитком дітей дошкільного віку.

Результати дослідження дали змогу зробити такі узагальнення:

1. Встановлено, що емоційний розвиток дошкільника істотно залежить від стилю взаємодії батьків з дитиною. Зокрема, авторитетний та демократичний стиль позитивно корелює з виявами емоційної відкритості, емпатії та здатністю до саморегуляції у дітей.

2. Виявлено, що авторитарні, гіперопікунські та індіферентні моделі виховання супроводжуються підвищеним рівнем тривожності, емоційної напруги та зниженим рівнем емоційної стійкості у дошкільників.

У контрольній групі переважно спостерігався помірний рівень тривожності, а також висока частка сильної тривожності. Лише три особи демонстрували відносно низький рівень тривожності. Високий рівень фрустрації спостерігався у трьох осіб, помірний – у десяти, а низький – у семи. Таким чином, більшість респондентів демонстрували помірний рівень фрустрації (добра соціальна адаптація), тоді як велика частина демонструвала низький рівень фрустрації (погана соціальна адаптація). Лише троє осіб продемонстрували високий рівень фрустрації.

3. Діти з сімей, де домінує емоційно підтримуюча, конструктивна поведінка батьків, демонструють кращі результати в завданнях, пов'язаних з розпізнаванням та вираженням емоцій.

4. Зафіксовано статистично значущий зв'язок між рівнем емоційної чутливості батьків та емоційним благополуччям дитини, що підтверджує провідну роль сімейного середовища у становленні емоційної сфери дошкільника.

5. Розглядаючи емоційний розвиток дітей дошкільного віку, важливо зазначити, що кожна людина, включаючи дошкільнят, формується своїм суспільством. З розвитком потужних інформаційних технологій, цифровізації, комп'ютеризації та гейміфікації громадських просторів емоційне здоров'я дошкільнят страждає від надмірного стресу та емоційного напруження, що може бути пов'язано з порушеннями в нервовій системі. Сучасні дошкільнята характеризуються високорозвиненим семантичним сприйняттям, яке переважно базується на сприйнятих образах. Зазвичай вони бачать ці образи на екранах телевізорів та моніторах комп'ютерів. Їхня зростаюча потреба в інформації змушує їх постійно шукати способи її задоволення. Агресія у дітей, що виникає внаслідок цього невдоволення, часто призводить до нескінченних істерик, абсолютно незрозумілих для батьків.

Таким чином, отримані емпіричні дані підтверджують гіпотезу про те, що батьківські моделі поведінки мають безпосередній вплив на емоційний розвиток дітей дошкільного віку. Це вказує на доцільність проведення психопросвітницької роботи з батьками для формування здорового емоційного середовища в родині.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ДІТЕЙ ТА ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН

3.1 Модель корекційно-навчальної програми як ефективний засіб усунення порушень у дитячо-батьківських відносинах

Оптимізація емоційних станів дітей дошкільного віку та гармонізація дитячо-батьківських відносин є важливим завданням психологічного супроводу сім'ї та закладу дошкільної освіти. Емоційне благополуччя дитини значною мірою визначається якістю міжособистісної взаємодії з батьками, характером емоційного контакту та особливостями виховного впливу в родині.

Одним із ключових шляхів оптимізації емоційних станів дитини є формування стабільного емоційно безпечного середовища. Передбачуваність поведінки дорослих, послідовність виховних вимог і наявність чітких правил сприяють зниженню рівня тривожності дошкільників та розвитку почуття психологічної захищеності. В умовах емоційної стабільності дитина демонструє вищий рівень саморегуляції та соціальної адаптації.

Важливу роль у регуляції емоційних станів відіграє розвиток емоційної компетентності як у дітей, так і у батьків. Навчання дітей розпізнаванню, усвідомленню та вербалізації власних емоцій сприяє зменшенню імпульсивних реакцій і формуванню конструктивних моделей поведінки. Водночас підвищення емоційної обізнаності батьків дозволяє їм більш адекватно реагувати на емоційні прояви дитини, уникати надмірної жорсткості або емоційного ігнорування.

Оптимізація дитячо-батьківських відносин передбачає перехід до партнерського стилю взаємодії, заснованого на емпатії, повазі та діалозі. Визнання права дитини на власні переживання, підтримка її ініціативи та активне слухання сприяють зміцненню емоційного зв'язку між батьками й

дитиною, що позитивно впливає на загальний психологічний стан дошкільника.

Ефективним шляхом покращення емоційного клімату в сім'ї є спільна діяльність батьків і дітей, яка передбачає емоційне залучення обох сторін. Спільні ігри, обговорення подій дня, творчі заняття створюють умови для емоційного зближення, формування довіри та позитивного емоційного досвіду дитини.

Значущим чинником оптимізації емоційних станів є також своєчасна психологічна підтримка сім'ї. Консультативна допомога психолога сприяє усвідомленню батьками власних виховних установок, корекції неефективних моделей поведінки та запобіганню емоційним порушенням у дитини. Особливої уваги потребують сім'ї, в яких спостерігається підвищений рівень конфліктності або емоційної напруги.

Таким чином, оптимізація емоційних станів дітей та дитячо-батьківських відносин є комплексним процесом, що передбачає узгоджену взаємодію батьків, педагогів і психологів. Реалізація зазначених шляхів сприяє формуванню емоційної стійкості дошкільників, покращенню якості сімейних взаємин і забезпеченню психологічного благополуччя дитини.

Нижче подано розширену таблицю 3.1 шляхів оптимізації з доданими показниками діагностики ефективності.

Таблиця 3.1 - Шляхи оптимізації емоційних станів дітей та дитячо-батьківських відносин із показниками діагностики ефективності

Напрямок оптимізації	Зміст і характеристика	Очікуваний психологічний ефект	Показники діагностики ефективності
Формування емоційно безпечного середовища	Забезпечення стабільності режиму дня, передбачуваності батьківських реакцій, чітких і послідовних правил сімейної взаємодії	Зниження тривожності, формування почуття безпеки	Рівень тривожності; частота проявів страхів; поведінкова стабільність
Розвиток емоційної компетентності дитини	Навчання розпізнаванню, усвідомленню та вербалізації емоцій; формування навичок саморегуляції	Покращення емоційного контролю, розвиток емоційного інтелекту	Здатність називати емоції; адекватність емоційних реакцій; рівень саморегуляції
Оптимізація батьківських моделей поведінки	Корекція неефективних виховних установок; розвиток емпатійного стилю виховання	Гармонізація дитячо-батьківських відносин	Стиль батьківського ставлення; рівень емоційної чутливості батьків; частота позитивних взаємодій
Розвиток партнерської взаємодії	Активне слухання, прийняття емоцій дитини, спільне обговорення подій	Зміцнення емоційного зв'язку та довіри	Рівень емоційної близькості; показники довіри; зниження конфліктності
Організація спільної діяльності	Спільні ігри, творчі заняття, сімейні традиції	Позитивний емоційний досвід, зменшення напруження	Частота спільних активностей; емоційна залученість дитини; задоволеність взаємодією
Психологічна підтримка сім'ї	Консультації, психоосвіта, індивідуальна та групова робота	Профілактика емоційних порушень	Зміни в батьківських установках; зниження рівня сімейної напруги
Взаємодія ЗДО та сім'ї	Узгодження виховних впливів, співпраця педагогів і батьків	Створення єдиного виховного простору	Узгодженість вимог; стабільність поведінки дитини в різних середовищах

Запропоновані показники діагностики можуть оцінюватися за допомогою спостереження, анкетування батьків, бесід з дітьми, проєктивних методик та психодіагностичних інструментів, що відповідають віковим особливостям дошкільників. Порівняльний аналіз результатів на констатувальному та формуальному етапах дослідження дозволяє оцінити

ефективність впроваджених шляхів оптимізації.

У магістерській роботі подано науково обґрунтовану модель корекційно-навчальної програми з усунення порушень у дитячо-батьківських відносинах на основі інтерактивного підходу, оформлену для розділу III дипломної роботи (формувальний етап). Текст можна використовувати без змін або адаптувати під вимоги кафедри.

Теоретичне обґрунтування моделі: розробка корекційно-навчальної програми зумовлена необхідністю цілеспрямованого впливу на дитячо-батьківські відносини як провідний чинник емоційного розвитку дошкільників. Основою запропонованої моделі є інтерактивний підхід, який передбачає активну взаємодію всіх учасників освітньо-виховного процесу - дитини, батьків, психолога та педагогів.

Інтерактивний підхід забезпечує не лише передачу знань, а й формування практичних навичок емоційної взаємодії, розвиток емпатії, усвідомлення власних моделей поведінки та їх впливу на емоційний стан дитини. Це створює умови для стійких позитивних змін у системі дитячо-батьківських відносин.

Мета програми - оптимізація дитячо-батьківських відносин та корекція порушень емоційної взаємодії шляхом розвитку емоційної компетентності дітей і батьків на основі інтерактивних форм роботи.

Завдання програми:

- 1) знизити рівень емоційної напруги та тривожності дітей;
- 2) сформувати у дітей навички розпізнавання та регуляції емоцій;
- 3) підвищити рівень емоційної чутливості батьків;
- 4) скоригувати неефективні батьківські моделі поведінки;
- 5) зміцнити емоційний контакт між батьками та дітьми;
- 6) сформувати партнерський стиль дитячо-батьківської взаємодії.

Реалізація корекційно-навчальної програми ґрунтується на таких принципах:

- принцип гуманізації та дитиноцентризму;

- принцип добровільної участі та партнерства;
- принцип активної взаємодії (інтерактивності);
- принцип урахування вікових та індивідуальних особливостей;
- принцип системності та послідовності;
- принцип єдності корекційного й навчального впливу.

Структурно-змістова модель програми:

1. Цільовий блок. Визначає мету, завдання та очікувані результати програми, орієнтовані на гармонізацію дитячо-батьківських відносин і покращення емоційного стану дитини.

2. Змістовий блок. Передбачає такі напрями роботи:

- розвиток емоційної сфери дитини;
- формування позитивних моделей батьківської поведінки;
- розвиток навичок ефективної емоційної комунікації;
- спільна діяльність батьків і дітей.

3. Процесуальний блок. Реалізується через інтерактивні форми роботи:

- тренінгові заняття;
- рольові та сюжетно-ігрові вправи;
- арттерапевтичні техніки;
- групові дискусії;
- сімейні інтерактивні завдання;
- психоосвітні міні-лекції з елементами обговорення.

У додатку Д подані корекційно-навчальні вправи до програми, які відповідають інтерактивному підходу та спрямовані на усунення порушень у дитячо-батьківських відносинах. Запропоновані корекційно-навчальні вправи сприяють гармонізації дитячо-батьківських відносин, розвитку емоційної компетентності учасників та формуванню позитивного емоційного досвіду взаємодії. Їх використання в межах формувального етапу експерименту забезпечує ефективність психолого-педагогічного впливу та підтверджує доцільність інтерактивного підходу.

4. Оціночно-результативний блок. Передбачає оцінювання

ефективності програми за допомогою повторної діагностики, аналізу динаміки емоційних станів дітей і якості дитячо-батьківських відносин.

Таблиця 3.2 - Модель корекційно-навчальної програми з усунення порушень у дитячо-батьківських відносинах

Блок моделі	Зміст	Форми та методи
Цільовий	Оптимізація дитячо-батьківських відносин	Визначення цілей, очікуваних результатів
Змістовий	Емоційний розвиток дитини та батьків	Тематичні модулі, вправи
Процесуальний	Реалізація інтерактивного підходу	Тренінги, ігри, арттерапія, рольові вправи
Оціночно-результативний	Контроль ефективності	Діагностика, аналіз результатів

У результаті впровадження корекційно-навчальної програми очікується:

- зниження рівня тривожності та емоційної напруги у дітей;
- підвищення рівня емоційної саморегуляції дошкільників;
- формування в батьків емпатійного та підтримувального стилю взаємодії;
- покращення якості дитячо-батьківських відносин;
- стабілізація емоційного клімату в сім'ї.

Запропонована модель корекційно-навчальної програми на основі інтерактивного підходу є ефективним засобом усунення порушень у дитячо-батьківських відносинах. Вона забезпечує комплексний вплив на емоційну сферу дитини та батьків, сприяє формуванню позитивних моделей взаємодії та створює умови для гармонійного емоційного розвитку дошкільників.

3.2 Рекомендації для батьків, психологів та вихователів щодо підтримки емоційного розвитку дошкільників

Емоційний розвиток дитини дошкільного віку значною мірою зумовлюється соціальним середовищем, провідну роль у якому відіграє сім'я. Саме батьки виступають першими й найважливішими моделями емоційної поведінки, які дитина засвоює шляхом наслідування. Манера реагування дорослих на стресові ситуації, способи вираження почуттів, стиль спілкування та рівень емоційної чутливості безпосередньо впливають на формування емоційної сфери дитини [72].

Негативні батьківські моделі (ігнорування емоцій, агресивні реакції, емоційна холодність) можуть призводити до підвищеної тривожності, труднощів саморегуляції та порушень соціальної взаємодії у дошкільників. Водночас позитивні зразки поведінки (емпатія, прийняття, емоційна підтримка) сприяють розвитку емоційної стабільності, здатності до саморозуміння та конструктивної взаємодії з оточенням.

У зв'язку з цим важливою є цілеспрямована діяльність психологів і вихователів закладів дошкільної освіти щодо підтримки емоційного розвитку дітей з урахуванням особливостей сімейного виховання.

Сформулюємо рекомендації для практичних психологів:

1. Психологічна робота з дітьми дошкільного віку

Практичному психологу доцільно спрямовувати роботу на формування в дітей емоційної обізнаності та навичок саморегуляції. Зокрема, важливим є навчання дітей розпізнаванню та вербалізації власних емоцій, а також прийнятним способом їх вираження.

Ефективними методами роботи з дошкільниками є ігрова терапія, казкотерапія та арттерапія, які дозволяють у доступній формі опрацювати емоційні переживання дитини. Через символічну діяльність діти отримують можливість безпечно виражати почуття, знижувати напруження та формувати позитивний емоційний досвід.

2. У таблиці 3.2 подано добірку конкретних психодіагностичних методик для оцінки ефективності оптимізації емоційних станів дітей дошкільного віку та дитячо-батьківських відносин.

Таблиця 3.2 - Психодіагностичні методики оцінки емоційних станів дітей та дитячо-батьківських відносин

Напрямок діагностики	Назва методики	Автор (адаптація)	Що діагностується	Інтерпретація результатів
Рівень тривожності дитини	Тест тривожності для дітей (модифікація для дошкільників)	Чарльз Спілбергер (адаптація)	Ситуативна та особистісна тривожність	Високі показники свідчать про емоційну напруженість і нестабільність; зниження показників після формувального впливу вказує на позитивну динаміку
Емоційний стан дитини	Проективна методика «Будинок – Дерево – Людина»	Джон Бак	Загальний емоційний стан, рівень внутрішньої напруги	Ознаки агресії, тривоги або страху в малюнках свідчать про емоційний дискомфорт; гармонійні образи - про стабільний стан
Самооцінка дитини	Методика «Сходишки»	Тамара Дембо – Сусанна Рубінштейн	Рівень самооцінки та домагань	Завищена або занижена самооцінка може свідчити про порушення емоційного розвитку; адекватна - про позитивне самосприйняття
Емоційне самопочуття	Малюнкова методика «Мій настрій»	Лілія Венгер	Домінуючі емоційні стани	Переважа негативних кольорів і образів вказує на емоційне напруження; позитивна динаміка - на ефективність корекції
Тип дитячо-батьківських відносин	Опитувальник батьківського ставлення	Алла Варга, Віктор Столін	Стиль батьківського виховання	Авторитарний або відчужений стиль пов'язаний з емоційними труднощами дитини; прийняття та співпраця - з емоційним благополуччям
Емоційний контакт у сім'ї	Методика «Кінетичний малюнок сім'ї»	Роберт Бернс, Сьюзен Кауфман	Характер емоційних зв'язків у родині	Дистанція між членами сім'ї або виключення дитини з малюнка свідчить про емоційну ізоляцію
Поведінкові та емоційні прояви	Карта спостереження емоційних реакцій	Авторська (вихователь, психолог)	Частота та характер емоційних реакцій	Зменшення негативних реакцій і зростання адаптивних форм поведінки вказує на ефективність оптимізації

Зазначені методики доцільно застосовувати комплексно на констатувальному та формувальному етапах експерименту. Поєднання

проективних методів, опитувальників і педагогічного спостереження забезпечує об'єктивність оцінювання емоційних станів дітей та особливостей дитячо-батьківських відносин. Порівняльний аналіз результатів до і після впровадження корекційно-розвивальної програми дозволяє зробити висновки щодо її ефективності.

3. Психологічна просвіта та консультування батьків

Важливим напрямом діяльності психолога є робота з батьками, спрямована на підвищення їхньої психологічної компетентності. Батькам необхідно пояснювати значущість власної поведінки як прикладу для наслідування, а також негативні наслідки емоційного ігнорування або надмірної жорсткості у вихованні.

Доцільно рекомендувати батькам практики емоційно підтримувальної взаємодії з дитиною, зокрема визнання почуттів дитини, спокійне обговорення емоційних станів та уникнення покарань за прояви емоцій. Такі підходи сприяють формуванню в дітей почуття безпеки та довіри до дорослих [88, с. 79].

Сформулюємо рекомендації для вихователів закладів дошкільної освіти:

1. Створення емоційно безпечного освітнього середовища

Вихователь відіграє ключову роль у формуванні емоційного клімату в групі. Емоційно безпечне середовище передбачає стабільний режим дня, чіткі та зрозумілі правила поведінки, а також доброзичливий і поважний стиль спілкування з дітьми.

Особистий приклад вихователя має суттєве значення, оскільки діти активно переймають моделі емоційного реагування дорослого. Демонстрація спокійного вирішення конфліктів, коментування власних емоцій та вміння контролювати емоційні реакції сприяють формуванню в дітей навичок емоційної саморегуляції.

2. Підтримка дітей з різним сімейним досвідом

Діти, які виховуються в умовах сімейних конфліктів, гіперопіки або

емоційної депривації, потребують підвищеної уваги з боку педагогів. Для таких дітей важливо забезпечити індивідуальний підхід, позитивне підкріплення та залучення до колективної діяльності.

Вихователь має сприяти розвитку соціальних навичок дитини, створювати ситуації успіху та підтримувати позитивну самооцінку, що частково компенсує негативний емоційний досвід, отриманий у сім'ї.

Зазначимо, що ефективна підтримка емоційного розвитку дошкільників можлива лише за умови тісної взаємодії психолога та вихователя. Така співпраця передбачає регулярний обмін інформацією щодо емоційного стану дітей, узгодженість виховних впливів і спільну роботу з батьками.

Доцільними формами роботи з родинами є проведення батьківських зборів, тренінгів з емоційного виховання, індивідуальних консультацій та розповсюдження інформаційних матеріалів. Це сприяє формуванню єдиного виховного простору «заклад дошкільної освіти – сім'я» [44, с. 74].

Психолого-педагогічні рекомендації для батьків щодо інтелектуального та емоційного розвитку дітей дошкільного віку, безсумнівно, є однією з найважливіших передумов успішного виховання. Сучасна реальність, з її численними негативними аспектами, часто негативно впливає на емоційне благополуччя людей. Не секрет, що у повсякденному житті ми стикаємося зі справжнім потоком негативних емоцій, що призводить до посилення емоційного стресу. Як визначено вище, дитина дошкільного віку переживає таке емоційне перевантаження у багато разів інтенсивніше, ніж доросла людина. До цього додається певний брак комунікації між однолітками та дорослими, коли комп'ютери чи ноутбуки стають єдиним, а часто й неповторним, засобом зв'язку із зовнішнім світом. Загальна картина зовсім не приємна. Тому батькам дітей дошкільного віку особливо важливо відчувати позитивні емоції у повсякденному житті, особливо сприймати та розуміти почуття інших і регулювати власні емоції. Найважливіша рекомендація батькам щодо інтелектуального та емоційного розвитку їхніх дітей – мінімізувати складні комунікативні ситуації.

Крім того, порушення емоційного розвитку дітей дошкільного віку сприяють поступовому розвитку неврозів. Це природний вияв емоцій, що виникають внаслідок нездатності перетворити наміри на дії. Доведено, що емоційна сфера дітей дошкільного віку, якщо з нею неправильно поводитися, може мати руйнівний вплив на організм дитини. Відповідно, емоції, що виникають внаслідок нездатності реалізувати наміри, не тільки погіршують міжособистісні стосунки, але й порушують одужання та погіршують здоров'я.

Розглядаючи емоційний світ дітей дошкільного віку, важливо пам'ятати, що кожна людина, включаючи дошкільнят, є продуктом свого суспільства. З розвитком потужних інформаційних технологій, цифровізації, комп'ютеризації та гейміфікації громадських просторів, емоційний світ дітей дошкільного віку, безсумнівно, страждає від надмірного стресу та емоційного напруження, що може бути пов'язано з порушеннями в нервовій системі. Порівнюючи це, наприклад, з минулим століттям, можна чітко спостерігати емоційну наповненість, багатство, так би мовити, внутрішнього світу дітей дошкільного віку. Взаємодія дітей у дитячих садках відбувалася без доповненої реальності, планшетів чи смартфонів. Гейміфікація освітнього процесу не була такою вираженою, як сьогодні [26, с. 80]. Сприйняття природи людиною було більш гармонійно пов'язане з самою природою, природними явищами та соціальним спілкуванням. Стосунки між дітьми були більш емоційними; вони чутливіше реагували на почуття інших, а їхнє почуття агресії було менш вираженим.

Сучасні діти дошкільного віку характеризуються функціонуючим смисловим сприйняттям, яке в першу чергу базується на сприйнятих образах. Як правило, діти дошкільного віку бачать такі зображення на екранах телевізорів та моніторах комп'ютерів. Підвищена потреба дітей в інформації змушує їх постійно шукати способи її задоволення. Агресія, що виникає внаслідок цього, часто призводить до нескінченних істерик, абсолютно незрозумілих для батьків.

Особливістю емоційного сприйняття сучасних дітей дошкільного віку є

їхня підвищена потреба в рекламі, динамічному розвитку та лаконічній інформації. Рекламні брошури в цифрових медіа залишають тривалий слід на інтелектуальний та емоційний розвиток дитини, заповнюючи прогалину, що виникає через брак повсякденного спілкування.

Емоційний розвиток дитини дошкільного віку значною мірою залежить від особливостей сімейного виховання та моделей поведінки, які демонструють батьки у повсякденній взаємодії. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває формування в батьків усвідомленого ставлення до власних емоційних реакцій і стилю спілкування з дитиною.

Передусім батькам доцільно усвідомлювати, що дитина засвоює способи вираження та регуляції емоцій шляхом спостереження за поведінкою дорослих. Відповідно, стриманість, послідовність і емоційна врівноваженість батьків виступають важливими чинниками формування в дошкільника здатності до саморегуляції та адекватного реагування на життєві ситуації.

Важливою умовою гармонійного емоційного розвитку є визнання та прийняття емоційних переживань дитини. Батькам рекомендується не ігнорувати й не знецінювати емоції дошкільника, навіть якщо вони здаються незначними або надмірними. Натомість доцільно вербалізувати почуття дитини, допомагаючи їй усвідомити власний емоційний стан, що сприяє розвитку емоційного інтелекту та формуванню позитивної самооцінки.

Окрему увагу слід приділяти стилю сімейного спілкування. Конструктивний діалог, заснований на емпатії та взаємній повазі, створює для дитини відчуття психологічної безпеки. Уникнення агресивних форм взаємодії, підвищеного тону, емоційного тиску або покарань за прояви почуттів є важливою передумовою зниження тривожності та запобігання емоційним порушенням у дошкільному віці.

З метою розвитку навичок емоційної саморегуляції батькам доцільно залучати дитину до спільної діяльності, що передбачає обговорення пережитих подій і пов'язаних з ними емоцій. Такі практики сприяють формуванню в дитини здатності усвідомлювати причини власних почуттів і

знаходити соціально прийнятні способи їх вираження.

Важливим аспектом батьківського впливу є послідовність у виховних вимогах і реакціях на поведінку дитини. Чіткі, зрозумілі та стабільні правила сприяють формуванню в дошкільника почуття впевненості та передбачуваності навколишнього світу, що позитивно позначається на його емоційному стані.

Чим більше дорослі розмовляють з дитиною про почуття та настрої, тим точніше дитина зможе їх розпізнати та висловити словами. Персонажі з казок та мультфільмів можуть бути корисними. Обговоріть емоції, які переживають персонажі в різні моменти, як змінюється їхній настрій і чому. Такі розмови збагачують внутрішній світ дитини, вчать її аналізувати власні емоції та поведінку, допомагають розуміти переживання та дії інших. Вкрай важливо навчити дітей говорити про свій внутрішній світ, слухати та розуміти інших. Розвиток емоційного світу дитини – це завдання, яке можна виконати лише спільними зусиллями психологів, педагогів та батьків.

Ознайомлення дітей з емоційним світом людини має бути процесом протягом усього життя, що відбувається як у контексті шкільного навчання, так і на спеціалізованих курсах. Там діти переживають емоційні стани, говорять про них, навчаються на досвіді своїх однолітків та розмірковують над власним досвідом через літературу, мистецтво, музику та пряму розмову.

Таким чином, реалізація зазначених рекомендацій у сімейному вихованні створює сприятливі умови для гармонійного емоційного розвитку дошкільника. Усвідомлена позиція батьків щодо власних моделей поведінки виступає одним із ключових чинників формування емоційної стійкості, соціальної адаптації та психологічного благополуччя дитини.

Батьківські моделі поведінки відіграють вирішальну роль у формуванні емоційної сфери дошкільника. Професійна діяльність психологів і вихователів має бути спрямована на підтримку позитивних сімейних впливів і корекцію негативних, що забезпечує гармонійний емоційний розвиток дитини та її успішну соціалізацію.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі дипломної роботи було обґрунтовано та розкрито основні шляхи оптимізації емоційних станів дітей дошкільного віку та гармонізації дитячо-батьківських відносин як важливого чинника емоційного розвитку дитини. Аналіз теоретичних положень і результати експериментального дослідження підтвердили доцільність комплексного психолого-педагогічного впливу, спрямованого на емоційну сферу дитини та систему сімейної взаємодії.

У підрозділі 3.1 було розроблено та представлено модель корекційно-навчальної програми з усунення порушень у дитячо-батьківських відносинах на основі інтерактивного підходу. Запропонована модель ґрунтується на принципах гуманізації, партнерства, активної взаємодії та врахування вікових особливостей дошкільників. Визначено її структурні компоненти (цільовий, змістовий, процесуальний та оціночно-результативний блоки), що забезпечують системність і послідовність корекційно-розвивальної роботи. Реалізація моделі сприяє розвитку емоційної компетентності дітей і батьків, зниженню емоційної напруги та формуванню позитивних моделей сімейної взаємодії.

У підрозділі 3.2 узагальнено рекомендації для батьків, психологів та вихователів щодо підтримки емоційного розвитку дошкільників. Акцент зроблено на значущості узгодженої взаємодії сім'ї та закладу дошкільної освіти, необхідності формування емоційно безпечного середовища та використання підтримувального, емпатійного стилю спілкування з дитиною. Запропоновані рекомендації мають практичну спрямованість і можуть бути використані у повсякденній виховній та корекційній роботі.

Результати формувального експерименту підтвердили ефективність запропонованих шляхів оптимізації, що проявилось у зниженні рівня тривожності дітей, підвищенні емоційної стабільності, формуванні адекватної самооцінки та покращенні якості дитячо-батьківських відносин. Таким чином,

реалізація інтерактивної корекційно-навчальної програми та системи рекомендацій забезпечує позитивну динаміку емоційного розвитку дошкільників і сприяє психологічному благополуччю сім'ї.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Проведене комплексне теоретико-емпіричне дослідження дозволило зробити низку узагальнень і висновків щодо впливу батьківських моделей поведінки на емоційний розвиток дітей дошкільного віку, а також запропонувати конкретні напрями оптимізації дитячо-батьківських взаємин.

У результаті теоретичного аналізу виявлено, що дошкільний вік є сензитивним періодом для емоційного розвитку дитини. Емоційна сфера формується під впливом міжособистісної взаємодії з дорослими, зокрема батьками, які виступають головними посередниками у засвоєнні дитиною соціально прийнятних емоційних реакцій і способів саморегуляції.

Визначено, що саме стиль батьківського виховання (авторитетний, авторитарний, ліберальний, гіперопіка, гіпоопіка, суперечливий) є одним із головних факторів, що сприяють або гальмують гармонійний емоційний розвиток дитини. Зокрема, найсприятливішим виявився демократичний стиль, який забезпечує баланс між любов'ю, вимогливістю та повагою до дитини як особистості.

Результати емпіричного дослідження підтвердили існування стійкого зв'язку між типом батьківського виховання та станом емоційної сфери дошкільника. У дітей, вихованих у гіпоопікуючому або авторитарному середовищі, частіше спостерігалися емоційна скучність, тривожність, нестійка самооцінка, труднощі в емоційному самовираженні.

В рамках формувального етапу експерименту було реалізовано корекційно-розвивальну програму, яка передбачала залучення дітей до емоційно збагаченого середовища, використання ігор, арттерапії, казкотерапії та взаємодії з батьками. Це дало змогу позитивно вплинути на емоційний стан дітей, підвищити рівень емоційної відкритості, сформувати навички емпатії та емоційної регуляції.

Запропоновано модель психолого-педагогічного супроводу родин із різними стилями виховання, яка може бути адаптована в умовах закладів

дошкільної освіти. У межах цієї моделі визначено напрями роботи з батьками щодо розвитку емоційної компетентності, формування адекватного стилю взаємодії з дитиною, профілактики виховних помилок.

Рекомендовано використовувати результати дослідження в практиці сімейного консультування, системі дошкільної освіти, а також у програмах підготовки та підвищення кваліфікації педагогів і практичних психологів.

Перспективи подальших досліджень полягають у розширенні вибірки, більш глибокому аналізі гендерних особливостей емоційного розвитку, дослідженні ролі інших значущих дорослих (вихователів, бабусь/дідусів) та у вивченні тривалого впливу стилів виховання на емоційну сферу в подальшому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абаян Ю. О., Коновалюк О. О. Взаємозв'язок тривожності та навчальної успішності молодших школярів. Збірник наукових праць: Психологічні науки. 2014. Вип. 12 (103). С. 18–21.
2. Азаров Ю.П. Сімейна педагогіка. Педагогіка любові та свободи. К.: Психологія та суспільство, 2013. 300 с.
3. Атемасова О. А. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери молодших школярів. Харків: ТОВ Видавництво «Ранок», 2011. 176 с.
4. Баришпол Б. Д. Особливості впливу батьківської родини на емоційний розвиток дитини дошкільного віку. Уманський державний педагогічний університет. 2023.
URL: fspo.udpu.edu.ua
5. Баумрінд Д. Вплив стилю виховання на компетентність та вживання психоактивних речовин підлітками. Журнал раннього підліткового віку. 1991. 11(1). С. 56–95.
6. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: науково-метод. посібник. Київ: ІЗМН, 1998. 204 с.
7. Білоусова Н. М. Феномен «переживання»: теоретичні та прикладні аспекти проблеми. Вісник Черніговського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2015. Вип. 126. С. 11–16.
8. Бондарчук О. І. Сім'я як осередок соціалізації дитини. Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. Київ: АЛД, 1998. С. 20-32.
9. Боулбі Дж. Прихильність і втрата / пер. з англ. Київ: «Астрель», 2004. 344 с.
10. Боштан В. Соціальний контекст тривожності у психоаналізі, екзистенційній та гуманістичній психології. Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. Івано-Франківськ, 2015. Вип. 19. С. 118-124.

11. Булах І. С., Хомич Г. О., Виногородський А. М., Сабанадзе І. О. Соціально-психологічні аспекти процесу адаптації учнів: навчально-методичний посібник. Київ: КДПУ ім. М. П. Драгоманова, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Г. С. Сковороди, 1997. 180 с.
12. Васильєва С. В. Вплив стилів батьківського виховання на емоційний інтелект дітей. НаУКМА. 2021. URL: ekmair.ukma.edu.ua
13. Виготський Л.С. Виховання дітей: монографія. Харків: Луч, 2010. 356 с.
14. Вільям, Дж. Розум [Текст]. Британський науковий журнал. 1884. № 3. 47 с.
15. Вольнова Л., Дьоміна Г. Чинники виникнення та посилення та посилення проявів тривоги у дітей дошкільного віку. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Психологічні науки. 2020. Вип. 9 (54). С. 32–45.
16. Галієва О.М. Диференціація понять «тривога» та «тривожність». Психологія та соціальна робота. Київ, 2019. Т. 24. Вип.1 (49). С. 32-48.
17. Глушко О.І. Вибрані лекції з дисципліни «Психологічні проблеми батьківсько-дитячих стосунків». Дніпро: РВВ ДНУ, 2019. 56 с.
18. Гоніна О.О. Вплив особливостей спілкування між батьками на емоційну сферу дітей дошкільного віку. Концепція. 2014. № 3. С. 1–6.
19. Гордова О. В. Психологічні аспекти вираження переживань першокласників в контексті проблеми шкільної адаптації. 2008. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/8761/1/16.pdf>
20. Гуд Г. О. Психологічна характеристика негативних переживань дітей молодшого шкільного віку. Актуальні проблеми рекреаційної психології та педагогіки дитинства: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 14 – 15 вересня 2018). Одеса: Букаєв В. В., 2018. С. 129–133.
21. Гуд Г. О. Негативні переживання дітьми молодшого шкільного віку, зумовлені соціальними чинниками. Психологія людини: свідомість та

реальність: зб. матеріалів VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Ніжин, 30–31 жовтня 2018). Ніжин: НДУ імені М. Гоголя, 2018. С. 44–47.

22. Гуд Г. О. Динаміка вираженості негативних переживань в учнів молодшого шкільного віку. Особистість у сучасному просторі: матеріали наукового круглого столу (Київ, 7 грудня 2018). Київ, 2018.

23. Гуд Г. О. Особливості розвитку негативних переживань у молодшому шкільному віці. Психологічний часопис. Інститут психології імені Г. Костюка НАПН України. 2019. Т. 5. №4. С.38–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2019_5_4_5.

24. Гуд Г. О. Рівнева диференціація прояву тривожності у молодших школярів: емпіричний аспект дослідження. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименко. Київ: Видавництво «Фенікс», 2019. Том XII. Вип. 25. С. 64–76.

25. Гуд Г. О. Психолого-педагогічні засоби профілактики та корекції негативних переживань молодших школярів. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименко. Київ; Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. Том IX. Вип. 12. С. 83–96.

26. Гуд Г. О. Психологічні особливості формування толерантності до негативних переживань у молодших школярів. Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць / гол. ред. колег. Н. Є. Завацька. Сєверодонецьк: СНУ ім. В. Даля, 2020. № 1 (51). С. 62–81.

27. Депутат Н.І. Передумови виникнення тривожності у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. Педагогічна освіта: теорія і практика. 2011. № 8. С. 390-395. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2011_8_69

28. Дмитріюк Н.С. Проблема тривожності у старших дошкільників: деякі емпіричні кореляти та індикатори. Актуальні проблеми психології. 2015. № 10(27). С. 133-143. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v10/i27/14.pdf>

29. Драган А. Розвиток міжособистісних відносин дітей молодшого шкільного віку. Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. 2015. № 1 (48). С. 117–120.
30. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
31. Емоційний розвиток дитини. URL: <https://psihol.jimdofree.com/%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%83>
32. Емоційні порушення в дитячому віці та їх корекція. Буковинський державний медичний університет. 2016. URL: <https://www.bsmu.edu.ua/blog/4827-emotsiyni-porushennya-v-dityachomu-vitsita-ih-korektsiya/>
33. Емоційні порушення в дитячому віці та їх корекція: лекції. URL: <https://studentam.net.ua/content/view/3901/86/>
34. Ентоні М., Рова Карен. Розлад соціальної тривоги. Львів: Свічадо, 2018. 122 с.
35. Завгородня О. В. Проблема психологічного здоров'я: спроба теоретичного аналізу// Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 1. С. 55–60.
36. Залеська О. Діти в умовах травматичної кризи. Психолог: всеукраїнська газета для психологів, учителів, соціальних педагогів. 2015. № 11–12. С. 35–38.
37. Зброцька І., & Roskam, I. Parental Burnout Assessment: Validating the Ukrainian version. Frontiers in Psychology, 13, 1059937. 2022. URL: [frontiersin.org](https://www.frontiersin.org)
38. Зобенко Н. В. Сімейний емоційний клімат та батьківська підтримка в емоційному розвитку дитини. ОНУ ім. І. І. Мечникова. 2020. URL: dspace.onu.edu.ua
39. Іванова Т.В. Тривога як психологічний феномен. Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства: матеріали Всеукраїнської

наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів, м. Суми, 23-24 квітня 2015 року. Суми: СумДУ, 2015. С. 237-239.

40. Казаннікова О. Особливості проявів тривожності в молодших школярів. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. Т. 1. Вип. 1. С. 176–180.

41. Карабанова О.А. У пошуках оптимального стилю виховання. Національний психологічний журнал. 2019. № 3(35). С. 71–79.

42. Кириленко Т. С. Пошук гармонії: емоційні переживання та стани особистості (вчинково-орієнтований підхід). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 100 с.

43. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 2007. 253 с.

44. Кілейникова А.С. Вплив особистісного конфлікту батьків на формування емоційної незрілості дитини. С. 199-203. URL: <http://www.scinotes.mgu.od.ua/archive/v32/49.pdf>

45. Кіріченко Д. І. Причини та ознаки тривожності у дітей молодшого шкільного віку/ Д. І. Кіріченко. Соціально-психологічні технології розвитку особистості: зб. наук. праць за матеріалами V Міжнародної науковопрактичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Херсон, 14 травня 2020 р.). Херсон: ФОП Вишемирський В.С., 2020. 265 с.

46. Ковальчук О. Виникнення тривожності у дітей та профілактика страхів. Психолог. 2009. № 11–12. С. 22–23.

47. Козлюк О. А., Руденко Н. М. Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо-батьківських взаємин. Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка. 2017. Вип. 36. С. 131–145.

48. Коновальчук І.М. Сімейні взаємовідносини й особливості соціалізації дитини. Збірник наукових праць Інституту психології ім.. Г.С.Костюка АПН України /за ред. С.Д.Максименка. Т.VIII, вип..1. Київ, 2006. С.171-176.

49. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (у дошкільному дитинстві): навч. посіб. для вищ. навч. закладів. Київ: Освіта, 1998. 255 с.

50. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу у дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір»: навч.-метод. посіб. / Богданов С. О. та ін., за ред. С. О. Богданова, В. Г. Панка. Схвалено для використання Інститутом модернізації змісту освіти МОН України (лист від 08.06.2017, № 21.1/12-Г-300), ухвалено до друку за рекомендацією вченої ради НаУКМА від 25.05.2017, протокол № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18#Text>

51. Коцур Н. І., Годун Н. І. Психоемоційні стреси в школярів: ризики розвитку та шляхи запобігання. Молодий вчений. 2017. № 91 (491). С. 97–100.

52. Коць Є.М. Психологічні особливості когнітивно-поведінкових стратегій осіб із соціальною тривожністю: дис. канд. психол. н.: 19.00.01; Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки; Луцьк, 2018. 213 с.

53. Кочарян О.С., Півень М.А. Емоційна зрілість особистості: дослідження феномену. Збірник наукових праць. Психологічні науки. 2012. Вип. 9. С. 140–144.

54. Кочерга О. Чутливість психофізіологічних систем та їх вплив на навчання учнів. Початкова школа. 2017. № 3. С. 1–4.

55. Кошлань І. Г. Тривожність у підлітків-акцентуантів. Наука і освіта. 2012. № 6. С. 109-113.

56. Кузнецова Е.С. Зв'язок між стилями виховання в сім'ї та рефлексією дитини щодо матері. Практична психологія. 2018. Випуск 2. С. 101–104.

57. Кузьменко В. У. Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років: монографія. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. 354 с.

58. Кулачківська С.Є., Ладивір С.О., Піроженко Т.О. Сьогодення майбутнього школяра: методичні рекомендації. Київ, 1998. 88 с.

59. Кутішенко В. Корекційна робота психолога та педагога / соціального працівника з профілактики та подолання агресивної поведінки молодших школярів. Початкова школа. 2018. № 1. С. 54–56.

60. Кутішенко В. П. Психологічне здоров'я молодших школярів в контексті їх соціальної взаємодії з дорослими. URL: <https://core.ac.uk/reader/33688254>

61. Легін В. Б. Рефлексивні вміння у навчальній діяльності молодших школярів. Молодий вчений. 2018. № 10 (62). С. 74–77.

62. Лелюх-Степанчук О. О. Особливості емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку. Теорія і практика сучасної психології. 2018. № 2. С. 140–144.

63. Люблінська Г. О. Дитяча психологія. Київ: Вища школа, 1974. С. 89–97.

64. Макаренко О. Вінс В., Голубєва М., Ходос О. Психолого-педагогічні особливості прояву стресу у молодших школярів. Соціальна психологія. 2008. № 6. С. 122–130.

65. Макаренко О., Голубєва М. Психологічні аспекти подолання стресу. Соціальна психологія. 2010. № 2. С. 18–27.

66. Максим О. В. Психологічні механізми адаптації дітей з порушеннями розвитку саморегуляції до соціокультурного середовища. Проблеми освіти: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка Національної АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Т. XV. Част. 4. Київ: «ГНОЗІС», 2013. С. 34–40.

67. Максименко К. С. Психічні стани як вияв існування особистості. Наук. записки / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України; за ред. С. Д. Максименка. Вип. 26. Київ, 2005. С. 62–67.

68. Максименко С. Д. Переживання як категоріальна основа сучасної загальної та медичної психології. Психологічні науки: зб. наук. праць. Т. 2. Вип. 9. С. 5–9.

69. Маркер К., Ейлворд Е. Генералізований тривожний розлад. Львів: Свічадо, 2017. 123 с.

70. Міщенко М.П., & Хавіна І.В. Психологічні особливості страхів і тривожності у дітей дошкільного віку. О.Г. Романовський (Ред.), Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Психолого-педагогічні аспекти формування управлінського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика», (21 жовтня 2016 р.). 2017. Вип. 46 (50), С. 18-31. Харків: НТУ «ХПІ». URL: <http://repository.kpi>.

71. Наумова Ю. П. Сімейні взаємини як чинник формування емоційної поведінки дошкільника. Дніпровський гуманітарний університет. 2020.

URL: info.dgu.edu.ua

72. Овчарова Р.В. Тренінг у формуванні свідомого батьківства: Метод. посібник. Луцк: Сфера, 2008. 256 с.

73. Омельченко Яніна. Психологічна допомога дітям з тривожними станами: Навч. посіб. К.: Шкільний світ, 2008. 112 с.

74. Пасічніченко А. В. Особливості тривожності дітей дошкільного віку. Вісник Харківського національного університету. Серія: Психологія. 2012. № 109. С. 93–95.

75. Павелків Р.В., Цигипало О.П. Дитяча психологія: навчальний посібник для самостійної роботи студента. Київ: Академвидав, 2011. 376 с.

76. Петренко В.Є. Вікові аспекти психологічної корекції тривожності. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки. Київ, 2014. Вип. 44. С. 175-180.

77. Помиткіна Л. В. Соціально-психологічні чинники шкільної тривожності молодших школярів. Актуальні проблеми психології. 2015. Т. 10, Вип. 27. С. 482–492.

78. Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І. Психологія сім'ї: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.

79. Посібник для батьків / І.В. Братусь, І.О. Зоріна, Н.В. Кошечко, Р. О. Моїсеєнко, О.Л. Нагула, О.Л. Шлемкевич, За заг. ред., І. В. Братусь, Р. О. Моїсеєнко, О.Л. Шлемкевич. Київ: ВД «Калита», 2007. 154 с.

80. Проблемні сім'ї: діти і батьки / Ю.М. Якубова, Ю.Г. Антонова - Турченко, Г.В. Святненко, М.М. Московка. Київ: Український інститут соціальних досліджень. 1998. 137с.

81. Прищепа Т.І. Психологічне здоров'я дошкільників. Харків: Вид. група «Основа», 2010. 239 с.

82. Психологія розвитку та формування особистості дитини. Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди, наукова бібліотека / уклад.: Т.І. Неудачина; відп. ред. О. Г. Коробкіна. Харків: ХНПУ, 2018. 76 с.

83. Психологія сім'ї та шлюбу: таблиці, схеми, коментарі: навчально-наочний підручник /за заг. ред. О.М. Цільмак. Київ: Видавництво Ліра. Київ, 2020. 266 с.

84. Психологія сім'ї: методичні вказівки для проведення самостійної та індивідуальної роботи навчальної дисципліни. Миколаїв, 2020. 79 с.

85. Ревть А., Карпенко О. Особливості тривожності дітей дошкільного віку: теоретичні аспекти. Людинознавчі студії. Серія: Педагогіка , 2022. № 14(46). С. 36–41.

86. Савенко І. М. Вплив дитячо-батьківських стосунків на особливості емоційного розвитку дітей дошкільного віку. Збірник наукових праць ЗНУ. 2014.

URL: dspace.znu.edu.ua

87. Сарасон Дж. Стрес, тривожність та когнітивні втручання: реакція на тест. J. of Personality and Social Psychology. 1984. Т. 46. С. 929–938.

88. Севастьянова Т. В. Позбавляємося від агресії за допомогою гри. Дошкільне виховання. 2008. № 12. С. 77–80.

89. Сергієнко А. В. Батьківське ставлення як чинник емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку. Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. 2021.

URL: archer.chnu.edu.ua

90. Сімович О. Г. Психологічні особливості прояву психічних станів у дітей молодшого шкільного віку. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2015. № 2 (27). С. 69–77.

91. Сім'я як найважливіший фактор розвитку дитини. URL: <https://naurok.com.ua/sim-ya-yak-nayvazhlivishiy-faktor-rozvitku-ditini248361.html>

92. Склярєнко О. М. Психологічні детермінанти та психокорекція шкільних страхів у молодших школярів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2005. 22 с.

93. Славіна Н. С. Вплив особливостей сімейних відносин на емоційну сферу дитини. Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. Київ: Міленіум, 2006. Вип. 27. 536 с.

94. Сливка Я. В. Дитячо-батьківська емоційна взаємодія як чинник психоемоційного стану дітей молодшого шкільного віку. Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. 2020.

URL: dspace.onu.edu.ua

95. Сова М.О. Психологія сім'ї: навчальний посібник. Київ, 2014. 212 с.

96. Соціалізація особистості: навч-метод. посіб. до семінарських занять і самост. роботи для студ. спец. „Соціальна робота” / Н. П. Краснова, Л. П. Харченко, В. М. Пігіда; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. 178 с.

97. Сторож О. В. Тривожність як детермінанта творчої соціалізації особистості. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Київ, 2016. Вип. 44. С. 160–165.

98. Стоссел С. Епоха тривожності. Страх, надії, неврози і пошуки душевного спокою. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 450 с.

99. Стрілецька І. І. Особистісна тривожність як складний полідетермінований психічний процес. Інсайт: [зб. наук. праць студентів, аспірантів та молодих вчених / ред. кол. І.В. Шапошникова, О. Є. Блинова та ін.]. Вип. 13. Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2016. С. 299 – 301.

100. Сухомлинский В.А. Избранные произведения: в 5-ти т./ Ред. кол.: Дзеверин А.Г. (пред.)и др. Киев, 1979. Т.2. С. 566.

101. Терещенко Л.А., Карабаєва І.І. Психологічні особливості емоційної сфери дітей дошкільного віку Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, Том 10. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Випуск 33. 2019. С. 214 – 234.

102. Тесленко М.М. Дослідження впливу тривожності підлітка на його статусне положення у груп однолітків. Психологія і особистість. 2016. № 2(10). Ч. 1. С.105- 115.

103. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: монографія. Вінниця: КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.

104. Федорова М. А. Особливості емоційного розвитку сучасних дітей в аспекті становлення міжособистісних взаємин. Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія «Педагогіка. Соціальна робота». 2020 Вип. 1 (46). С. 133 - 137. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/31799/1/5.PDF>

105. Халько М. С. Емпіричне дослідження переживання тривожності у дітей молодшого шкільного віку. Теорія і практика сучасної психології. 2019. № 1. Т. 2. С. 139–143.

106. Чабан О. С., Хаустова О. О., Жабенко О. Ю. Ситуаційна соціокультурна тривога: сучасні провокації та їх психосоматичні розв'язання. НейроNews. 2010. Вип. 4. С. 10-15.

107. Чиньона І.І. Особливості впливу тривожності на розвиток соціального інтелекту студентів: дис. канд. психол. наук: 19.00.05. Херсон; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. 2017. 240 с.

108. Чуйко О.В., Іванова І.В. Вплив рівня тривожності на успішність навчальної діяльності. Актуальні проблеми психології. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. 2017. Том XI.. Вип. 16. Київ, С.215-226.

109. Шапранова Т. А., Родькіна К. О. Профілактика навчального стресу. Практична психологія та соціальна робота. 2009. № 7. С. 31–34.

110. Шатковська О. І., Кушнір Ю. В. Особливості шкільної тривожності в підлітковому віці як соціально-педагогічна проблема. Молодий вчений. 2017. № 11 (51). С. 835–838.